

74.26
У-95
У-45

С.Домбровський, Р.Скульський, М.Стельмахович,
Б.Ступарик, В.Хрущ

Українознавство
в національній
школі



Міністерство освіти України
Академія педагогічних наук України
Прикарпатський університет ім. В. Стефаника

Науково-методичний центр
"Українська етнопедagogіка і народознавство"

**С. Домбровський, Р. Скульський, М. Стельмахович,
Б. Ступарик, В. Хрущ**

Українознавство в національній школі

Посібник для вчителів

За ред. дійсн. чл. АПН України
М. Стельмаховича

591462 *пед.*

СКАН

Івано-Франківськ
-1995-

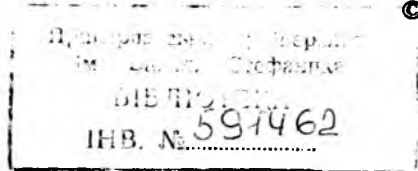
Рецензенти: Л.Калуська, канд. пед. наук, ст. викладач Івано-Франківського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників.
І.Пелипейко, Заслужений працівник освіти України.

У посібнику висвітлено теоретико-методологічні та методичні засади змісту шкільного українознавства й педагогічну технологію його використання у навчанні та вихованні учнів національної школи. Книга на таку тему видається вперше. Вона покликана сприяти відродженню та розвитку автентичної педагогічної думки на Україні.

Призначена для вчителів, вихователів середніх шкіл та батьків учнів.

Друкується відповідно до рішення видавничої ради НМЦ "Українська етнопедагогіка і народознавство" АПН України і Прикарпатського університету ім.В.Стефаника

- © С.В.Домбровський, 1995
- © Р.П.Скульський, 1995
- © М.Г.Стецьмахович, 1995
- © Б.М.Ступарик, 1995
- © В.Д.Хрущ, 1995



ПЕРЕДНЕ СЛОВО

“Ми, українці, вважаємо хребетним стрижнем школи, пройняті національним духом науки українознавства”.

Василь Пачовський

“Декларація про державний суверенітет України”, прийнята українським урядом 16 липня 1990 року, вимагає забезпечити “національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя”.

Тому одним із вихідних принципів реалізації “Державної національної програми “Освіта” (“Україна ХХІ століття”) виступила українська спрямованість освіти, що полягає у невіддільності її від національного ґрунту, органічному поєднанні з національною історією й традиціями, збереженні та збагаченні культури українського народу, відродженні його духовності й менталітету.

Державною національною програмою “Освіта” передбачається широке вивчення українознавства, яке покликане дати учням глибокі й міцні знання з етнічної історії України та етногенезу українців, сформувані уявлення про особливості традиційної української культури та національних меншин, характер сучасних етнічних процесів на Україні і за рубежом.

“Україна - етнос; Україна - природа, екологія; Україна - мова, художня словесність; Україна - історія; Україна - нація; Україна - держава; Україна - культура: матеріальна й духовна, освіта, мистецтво, література, філософія, релігія, економіка, право, наука, військо; Україна у міжнародних відносинах; Україна - ментальність. Доля. Історична місія”¹ - ось ці, за визначенням П.Кононенка, провідні концентри, які поєднує в собі *українознавство*.

Поява терміна “українознавство” припадає на 90-і рр. ХІХ ст. Першим запропонував цей неологізм М.Драгоманов, Підсилив правомірність його функціонування М.Грушевський, виступаючи за

¹ Кононенко П.П. Українознавство.- К., 1994.- С.21.

охоплення поняттям "українознавства" всіх без винятку наукових дисциплін про український народ та Україну.

Містке й прозоре, просте і ясне для сприймання і розуміння, дійове за силою впливу слово "українознавство" стає особливо популярним у періоди відроджень української культури - у час I світової війни та української революції, активної "українізації" та "коренізації" (1923-1931 рр.). Було складено шкільні програми й підручники з українознавства, практикувалися іспити з цієї комплексної дисципліни, що одержало підтримку й схвалення серед прихильників української культури та викликало незадоволення, а то й лють її противників, які намагалися дискредитувати цей благородний захід.

З часу сталінського терору 1931-1933 рр. слова "українознавство" та "українознавець" опинилися в радянській Україні під забороною і стали об'єктом жорстоких політичних переслідувань. Продовжувала їх вживати хіба що діаспорна мовна практика й наука. Яскравим підтвердженням цього може бути створена й видана в Мюнхені багатотомна "Енциклопедія українознавства", що репрезентує сукупність усіх відомостей про Україну та українців. Відрадно відзначити, що нині ця фундаментальна праця перевидається на Україні. Дуже бажано, щоб вона була у розпорядженні кожного вчителя.

Розбудова самостійної Української держави не тільки дозволила відродити й актуалізувати термін "українознавство" на Україні, але й відкрила можливість здійснювати практичні дії для реалізації його провідних завдань у науково-дослідній, культурно-освітній, педагогічній та шкільній сферах. Створена й працює Республіканська асоціація українознавців, інститути українознавства АН України в Києві, Львові, Івано-Франківську, інститут українознавства Київського університету ім Т.Шевченка. Помітно позвинулась науково-дослідна робота в галузі фундаментального та шкільного українознавства, зросло число різних публікацій на згадану тему. В багатьох вузах України засновані й успішно працюють кафедри українознавства.

Понутно нагадаємо, що поняття "українознавство" постало за аналогією до "слов'янознавства" як одне з його відгалужень. Саме ж слов'янознавство як наука почало складатися в кінці XVIII - на поч. XIX ст. в умовах піднесення національно-визвольного руху слов'ян, які перебували під колоніальним гнітом Пруссії, Австрії, Польщі, Туреччини, Росії.

Термін "українознавство" теж постав й активно вживався, як ми вже відзначали, в горнілі виборювання національної волі українського народу. То ж українознавство цілком імponує духові нашого часу. До нього щільно прилягають такі поняття, як "україністика" та "україніка".

Україністика - система наук, які вивчають мову, історію, педагогіку, літературу та культуру українського народу, нації. Україніка - сукупність чого-небудь, що стосується історії, економіки, культури, педагогіки України.

Належна увага вчителів, батьків, учнів, громадськості до українознавства має надзвичайно велике виховне, пізнавальне, освітнє, розвивальне, разом з цим і державне значення. Тому ніякого перебільшення не буде, якщо скажемо, що справжнє національне виховання дітей і молоді без українознавства немислиме.

Українознавство - надійний заслін бездуховності, манкуртизму й національному нігілізму, одна з вагомих заporук запобігання такого ганебного явища, як денаціоналізація українців.

"Всяка денаціоналізація, - як справедливо застерігав О.Потебня, - зводить на послаблення енергії мислі, на ницість, спустошення, аморальність та опідлення".

Українознавство - могутній педагогічний засіб українського патріотичного виховання школярства, що є святим обов'язком кожного учителя, вихователя, батька й матері, як і завжди пам'ятним і дорогим має бути для всіх нас заклик нашого національного генія, великого Кобзаря України Т.Г.Шевченка:

Свою Україну любіть,
Любіть її... во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть!

То й головне покликання та призначення українознавства - плекати в школярів щирі патріотичні почуття любові до України і до українства, кликати до активного українотворення.

Українознавство служить дійовим засобом утвердження у свідомості учнів громадянських почуттів, української національної гордості й людської гідності українця, державницької ідеї, вболівання за долю самостійної Української держави, готовності стати на захист незалежної України, виявляти пошанне ставлення до українських державних символів і атрибутів. Завдяки цьому

ростимуть національно свідомі громадяни України, горді історією, культурою і мовою українського народу.

Вивчення українознавства має бути обов'язковим для всіх без винятку шкіл України, бо всі українські діти, в тому числі й представників інших націй, покликані знати й шанувати українську мову, літературу й мистецтво, історію, культуру й побут українського народу, серед якого вони проживають і до якого належать як майбутні громадяни Української держави.

Дуже важливо, щоб українознавчий компонент ввійшов у педагогізацію батьків учнів. Нове педагогічне мислення самих учителів теж має бути з українознавчою орієнтацією.

Хотівши належно поставити українознавство в школі, треба ретельно подбати про це. Попереду ще дуже багато роботи. Перш за все слід позбутися власної закомплексованості лживими, збанкрутілими догмами й духу плебейства, а також власного невігластва в усьому, що стосується України. То й вивчення українознавства треба поставити по-науковому, здійснювати сумлінно, правдиво, чесно, з відмінними знаннями справи, на високому професійно-педагогічному рівні. Надати певну науково-педагогічну допомогу в цій надзвичайно важливій справі й покликаний цей посібник.

Маємо всі підстави вірити, що засіяні мудрими вчителями добірні зерна українознавства на родючому українському освітянському полі дадуть дружні сходи нині, завтра, завжди. Завдяки цьому збиратимемо щедрий урожай безсмертя душі української, плекання історичної пам'яті, єдності, наступності й спадкоємності поколінь, високої національної свідомості, шляхетності й благородства, палкого українського патріотизму, великої синівської й дочірньої любові дітей, внуків і правнуків наших до України, утвердження української державності, подолання національного нігілізму, манкурства й неучтва в тому, що нам найближче, найрідніше і найдорожче - Україна і все, що її стосується.

Дану книгу написали:

С.Домбровський - розділ IV ("Специфіка використання українського народознавства в педагогічному процесі школи I-го ступеня");

Р.Скульський - розділ II ("Використання українознавства в навчальному процесі школи");

М.Стельмахович - "Переднє слово", розділ V ("Функції школи в організації родинного виховання учнів");

Б.Стутарик - розділ III ("Українознавство в системі позаурочної виховної роботи");

В.Хрущ - розділ I ("Українознавство в історії розвитку етнопедагогіки та національної школи").

Відгуки й побажання щодо змісту книги й пропозиції відносно її вдосконалення надсилати за адресою:

284000, м.Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, Науково-методичний центр "Українська етнопедагогіка і народознавство" АПН України і Прикарпатського університету ім.В.Стефаніка.

РОЗДІЛ I

УКРАЇНОЗНАВСТВО В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЕТНОПЕДАГОГІКИ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ

1. Виховні ідеали українського народу

Ідеал (франц. *-ideal*, грец. *-idea* - першообраз, уявлення, поняття) - взірець досконалості, кінцева, найвища мета прагнень; ідеальний образ, що визначає спосіб мислення й діяльності людини.

Ідеали є суспільні, політичні, естетичні, моральні та ін. Всі названі і не названі види ідеалів мають спільним те, що вони є похідними і залежать від виховного, формуючого впливу певних осіб чи суспільних інститутів. Тому цілком закономірним буде говорити про ідеал виховний, як уявлення людей про найбільш важливі якості людини, про її вихованість, взаємовідносини між людьми, про взірець людської поведінки.

Виховний ідеал історично детермінований. В різні історичні періоди люди по-різному розуміли мету життя і, відповідно, їх уявлення про взірець досконалості були різними. Однак незалежно від певних змін інтересів і поглядів народний виховний ідеал завжди був тісно поєднаний з боротьбою за досягнення більш кращого суспільного устрою, за виховання нової, кращої людини. "Виховний ідеал відповідає інтересам і психології народу", - стверджує Г.Ващенко.¹

Формування виховного ідеалу кожного окремого члена суспільства залежить від виховання, обставин життя і діяльності, від особливостей власного досвіду, виховних традицій і звичаїв народу. Не може бути виховного ідеалу без рідного коріння, без національного обличчя. Як правильно писав Єген Маланюк немає культури "без генетичної лінії і без обличчя, звичайно національного... Безнаціональної культури немає."²

Історія українського виховного ідеалу сягає початку нашої ери, коли у II ст. утворюється Антське царство, яке М.Грушевський назве "першим державним об'єднанням українців-русів".

Та найбільш повно і відчутно простежується становлення виховного ідеалу українського народу в Києво-Руський (середньовічний) і ренесансо-бароковий (козацький) періоди історії нашої країни. В ці історико-культурні періоди український виховний ідеал за своїм гуманізмом і демократизмом сягнув значно вищого рівня в порівнянні з народами-сусідами і західно-європейськими країнами. Згадаємо хоча б гуманістичні вимоги "Руської правди", що вимагала карати за образу людської гідності, чи "Повчання Володимира Мономаха дітям": "більше ж за все убогих не забувайте, але, скільки зможете, по силі своїй, годуйте їх, подавайте милостиню сироті, і вдовицю виправдовуйте самі, і не дозволяйте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте... Остерігайтеся брехні і пияцтва, бо в цьому дупа погине і тіло... не дозволяйте отрокам шкоди чинити... Куди не підете, де не спинитесь напійте, погодуйте, хоч одного кого-небудь..." Ці виховні гуманістичні ідеали українського народу на 3-4 століття випередили подібні вимоги західно-європейських гуманістів.

Виховний ідеал, спрямований на формування людини сміливої, мужньої, людини-воїна часто пов'язують з козацтвом. Насправді коріння цього ідеалу значно глибші. Ідеал войовничості, правопорядку, "меча" і "держави" Є.Маланюк розцінює як наслідок впливу Риму і норманів (варягів).

Мілітарно-державницький дух вчорашнім мирним орачам-полянам надихнули варяги. Люди з Півночі змушені були завойовувати, битися. Під їх впливом наші пращури, жителі Київської Держави, почали робити відчайдушні й жорстокі походи на Візантію, на Царгород, де варязький конунг - Олег "прибив свій щит на вратах".

Несподівано-дивні, неочікувані напади Київської Держави викликали здивування у Візантії. Древні земляки наші, хоч були і мирними, але не хліборобсько-покірними, не затурканими селянами. Найповніше звияжну заповзятливість вони проявили в період князювання внука Рюрика Святослава (960-972 рр.), якого прозвали Завойовником. Це був ідеал чесної звияги, де ворогів попереджували "Іду на ви".

Найслабшим місцем у формуванні виховних ідеалів був ідеал державності. Київська Держава не мала чіткої політичної форми, повної державної концепції. Князів було багато і всі були рівні. Той, хто був у Києві, вважався старшим, але виконавчої влади не мав. Відсутність ідеалу державності, централізації влади і

¹ Григорій Ващенко. Виховний ідеал.- Полтава, 1994.- С.102

² Культурне відродження в Україні. Історія і сучасність.- Тернопіль, 1993.- С.10.

управління приводило й привело до розпаду Держави. Монгольська навала XIII ст. ставала можливою через відсутність державної єдності.

Аналізуючи тяжку долю України, Григорій Ващенко говорить, що причини труднощів потрібно шукати не в інтелекті українців, а в їх характері. Значна частина українців мала такі хиби вдачі, як нерішучість, інертність, млявість в рухах та ін. Названі хиби були наслідком відсутності в Україні власної державності "Протягом віків своїми грудьми захищали європейську культуру і цивілізацію від навали диких кочівників зі Сходу, - і тепер не мають своєї власної державності. По-лицарськи боролись за волю - а проте сотні разів перебували на становищі колоніального народу..."¹

Правління Гедиміновичів (з 1052р.), окупаційні домагання Польщі з заходу і Москви з півночі (кінець XV - середина XVI ст.) поволи перетворює нашу батьківщину в колонію. Таке політичне становище України приводить до спротиву, до зародження і розвитку ідеалу державності, державотворчості. Організаційно ви-зріває демократична форма державності - козацтво. "Козацтво не було "випадком", не впало з неба історії раптом на терени Батьківщини, де, здавалося, політична історія народу-господаря закінчилась, бо на арені її забракло істричних сил нації", - пише Є.Маланюк.² За образним висловлюванням Є.Маланюка козацтво є "чудом нашої історії - обезголовлений національний організм - власним внутрішнім зусиллям - вирощує собі голову... Козацтво було свого роду "варязтвом", з тією різницею, що не з'явилося ззовні, а було зроджене з лона оезголовленого національного тулубу".³ Саме в козацтві склалась найбільш стійкі демократичні виховні ідеали, що були розвитком слов'янської народної педагогіки.

Козак - ймовірно з тюрського "вартовий", той, хто охороняє кордони. У народній творчості - людина незможна, "сирота убогий", "На козаку, бідному нетязі, сап'янці - видні п'яти і пальці..."

Виховні ідеали формування козака повністю відповідали народним уявленням про повноцінного захисника своїх земель і поселень: фізична досконалість, міцне здоров'я, витривалість,

¹ Г.Ващенко. Виховний ідеал.- Полтава, 1994.- С.167.

² Є.Маланюк. Нариси з історії нашої культури.- Нью-Йорк, 1954.- Репринтне відтворення АТ "Обереги".- К., 1992.- С.46.

³ Там же. С.46-47.

спритність дій і гнучкість розуму, належна військова підготовка. Народна педагогіка вимагала поєднувати хоробрість з мудрістю, відданість своїй Вітчизні з високо розвинутим почуттям відповідальності за її долю.

Українські виховні ідеали знаходили своє поетичне узагальнення в народних піснях і думках, які виконували кобзарі, збуджуючи патріотичні почуття у громадян України, особливо у молоді.

Формування виховного ідеалу - процес діалектичний, історично і соціально детермінований. "Ідеал козака - виразника інтересів народу, що прагне до свободи, до соціальної справедливості, складається в Україні під впливом суспільно-історичних умов протягом XVI-XVII ст. З часом цей ідеал, втрачаючи історичний ґрунт, втрачає і свій виховний ідеал. Однак він ще довго живе в народній виховній традиції і служить втіленням благородства і волелюбства, в численних літературних і народно-поетичних творах."¹

Впродовж XVIII ст. на Україні відбувається ряд селянських повстань проти соціального і національного гніту. Це гайдамацький (на сході) і Опришківський (в Галичині) рух. З цього часу виховним ідеалом стає народний месник-гайдамака чи опришок з такими рисами, як сміливість, спритність, рішучість, доброта до знедолених і ненависть до гнобителів.

Народно-педагогічний ідеал все більше схиляється до необхідності свободи людини. Більше того, щоб підкреслити незалежність, свободолюбство, народ наділяє опришків фантастичними можливостями. В народних піснях про Гонту, Кармелюка, Довбуша, Залізняка та ін. опоетизовані їх позитивні можливості - фізична витривалість, кмітливність, вірність своєму народові та ін. Ці виховні ідеали були настільки привабливими і сильними, що і в періоди важких випробувань, які переніс український народ у XX столітті, справляли значний вплив на молодь.

Дитячі і молодіжні організації "Соколів", "Пластунів" та ін. використовували не лише ідеали українського народу, але й форми, методи і засоби їх досягнення - табірні збори на свіжому повітрі, бігання, плавання, розвідка, перенесення втоми і незгод та ін.

¹ Е.І.Сявко. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку.- К., 1974.- С.55.

До виховних ідеалів українського народу відносять і такі ідеали, як справедливість, творчий динамізм, як внутрішній рушій "на службі єдності і міці Руської землі", патріотизм, святість родини, розвага "перед насиллям" та ін.¹

Сьогодні в Державній національній програмі "Освіта" в ряді концепцій національного виховання, що оприлюднювались часописом "Освіта", у змісті виховання особистості дитини народні виховні ідеали згруповані і подані у такій послідовності: ідеал свободи, рівності, доброти, національної і особистості гідності, шанування родинних зв'язків, формування працелюбності, шанування взаємодопомоги і самодисципліни; заощадливість, потреба здобувати знання і уміння в усіх видах праці; ставлення до свого життя і життя інших людей як найвищої цінності.²

У "Концепції національного виховання", схваленій Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти 30 червня 1994 року, говориться, що в Україні, "як і в інших країнах світу, історично склалася своя система виховання, яка максимально враховує національні риси і самобутність українського народу"³. Ця система виховання ґрунтувалася і ґрунтується на народних виховних ідеалах, що передавались із роду в рід, від покоління до покоління.

Найважливішим виховним ідеалом сьогодні є ідеал державності, розбудови самостійної, незалежної, сильної, багатой національно-виховними традиціями України.

Поглиблено вивчаючи українознавство, ми маємо активно формувати у дітей почуття відповідальності за суспільні інтереси, як національну рису характеру українців. Особливо це важливо у теперішній час, коли активно проходить різка поляризація населення України за майновим станом, коли ринкові відносини і незахищеність людей дають можливість одним багатіти, а другі стають бідними, коли вся ідеологія спрямована на підкреслення важливості *особистого* інтересу, *особистої* активності, *особистого* збагачення. В таких умовах може виникнути (і вже виникає) ситуація переоцінки значення особистого і недооцінки загального, народного, державного. Як писав Г.Ващенко "... моральна хвороба нашого часу: матеріалізація життя, відмовлення від високих ідеалів, гонитва за тілесними втіхами, оскотинення людини..."³

¹ Янів В. Ідеал української людини на підставі першоджерел літератури. // Нариси до історії української етнопсихології. - Мюнхен, 1993. - С.141-157.

² Державна національна програма "Освіта". Україна XXI століття. - К., 1992. - С.

³ "Освіта" від 26 жовтня 1994 р.

таким духом ми не збудуємо її (незалежності, державності нації - моє В.Х.). В змаганні народів, як показує історія, висока мораль є могутнім чинником перемоги".¹

2. Ідеї українознавства і народної педагогіки в системі роботи школи

Науково-теоретичне осмислення, узагальнення, систематизація та наукова оцінка навчально-виховних можливостей ідей українознавства разом з демократичними і гуманістичними перетвореннями в Україні створили необхідні передумови для справжнього, а не декларованого покращення змісту, форм і методів роботи з учнями.

Нині по-справжньому усувається такий недолік нормативної (професійної) педагогіки часів авторитаризму і застою, як нехтування національними звичаями, сімейно-побутовими традиціями українського народу. Вивчення рідного краю, проведення уроків народознавства типу "Роде наш красний", "Мамина пісня", широке використання місцевих матеріалів, залучення творів духовної і матеріальної культури до справи виховання дітей - все це та багато іншого становить невіддільну частину системи роботи школи.

"Малі академії народних мистецтв", в яких не лише знайомлять дітей з художнім мистецтвом і народними промислами, але й залучають їх до творчості, в школах Івано-Франківщини (Рожнівська Косівського р-ну, Росільняська - Богородчанського, Перегінська - Рожнятівського та багатьох інших) стали справжніми майстернями втілення народної педагогіки в життя.

Глибинне вивчення рідної мови, не препарованої і спотвореної рідної літератури, правдивої історії українського народу, його боротьби за самостійну і незалежну державність, географії і природи рідного краю - все це створює найбільші можливості для реалізації ідей українознавства в системі роботи школи. Уроки з інших дисциплін теж наповнюються українознавчим матеріалом. Значним стають поняття "народна математичка", "народна медицина", "народні ігри для дітей і підлітків", "народна фамілістика" та ін.

Ідеї педагогіки в системі роботи школи найбільш плідно реалізуються тоді, коли вивчення українознавства має систематичний, а не фрагментарний характер.

¹ Ващенко Г. Виховний ідеал. - Полтава, 1994. - С.182.

Високу оцінку української народної педагогіки дали К.Ушинський, О.Духнович, В.Сухомлинський. В наш час найбільш повно і всебічно обґрунтував ідеї народної педагогіки академік АПН України, доктор педагогічних наук, професор М.Г. Стельмахович. В книзі "Народна педагогіка" автор з великою силою переконання обґрунтовує біля двох десятків чітко сформульованих ідей.

Розглядаючи народну педагогіку як суму здобутих народом знань і вмінь у справі виховання і навчання, М.Г.Стельмахович виділяє такі провідні ідеї народної педагогіки:¹

- народна педагогіка - це багатотомний усний підручник навчання і виховання, який зберігається в пам'яті народу, постійно ним використовується, систематично збагачується й удосконалюється;

- народна педагогіка наймудріша, тому що вона створювалася протягом ряду століть, шліфувалася, перевірялася досвідом мільйонів людей багатьох поколінь;

- народна педагогіка - це й колискова пісня, бабусина казка і дідусева бувальщина, які вчать жити і працювати, боротися і перемагати, захищати добро і ненавидіти зло.

Найбільш актуальними ідеями народної педагогіки, які реалізуються в сьогоднішній школі, є ідеї інтелектуального розвитку учнів, формування творчого мислення і самостійності думки, кмітливості, винахідливості, спритності, витривалості та ін.

Народні ігри і забави, які формують вищезгадані якості, стали невід'ємною складовою частиною наукової дидактики - рольові і ситуативні ігри на уроках, ділові учнівські ігри в процесі підготовки учнями управлінських рішень.

Використання у навчально-виховному процесі народних свят і обрядів, музики і народного прикладного мистецтва, які вчать розуміти красу навколишнього світу, веселять душу і радують серце - все це дозволяє глибше, емоційніше пізнавати Україну.

Ідеї народної педагогіки широко втілюються в життя багатьма вчителями, в т.ч. шкіл Рогатинського району. У Чесниківській, Нижньолипецькій, Пуківській школах систематично проводяться уроки українознавства, вечори "На тім рушникові", "Виростеш ти, сину", "Легенди рідного краю" та ін.

Учитель-пенсіонер Ф.О.Сочавський підготував цікавий посібник для учителів "Перлини Опілля", в якому розкриваються народні погляди на історичні події і факти рідного краю.

¹ Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. - К., 1985. - С.13-14.

В школах Городенківського, Тлумацького районів проводиться велика робота по втіленню в навчально-виховний процес народних звичаїв та обрядів. Тут стало доброю традицією проводити районні фольклорні свята, в яких разом з учнями беруть участь і дорослі. Уроки і свята рідної мови, вечори українського гумору, конкурси вишивальниць, співаків та розповідників стали невичерпним живильним корінням духовності учнів шкіл.

✓ Виховний вплив ідей народної педагогіки на формування особистості важко переоцінити. Діти і підлітки сприймають її легко, природно і просто, навіть не відчуваючи, що їх виховують. Очевидно, це й дало підставу великому українському педагогові К.Д.Ушинському сказати, що виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях.

Народно-педагогічні ідеї в системі роботи шкіл за останні чотири-п'ять років, після важких часів денационалізації і насадження національного нігілізму, стали чистою ранковою рососою, яка вмила і освіжила педагогічну науку і практику. Спорожнілі, вихолощені від усього національного, а тому абстрактні і заформалізовані педагогічні догми наповнились новим змістом, ожили, набули народної сили. Відчужені у недавньому від культурно-історичних традицій, учні сьгодні мають змогу вибрати в себе справжню духовність і мораль свого народу.

Ідеї українознавства як чудодійні ліки повинні вилікувати хворе суспільство, яке ще наповнене прибічниками "масової культури", алкоголіками, наркоманами, перевертнями та іншими жертвами суспільних деформацій, загального безпам'ятства, які процвітали в сталінсько-брежнєвський періоди нашої трагічної історії.

Подолання негативних явищ тих часів, вдале використання ідей українознавства в школах, засвоєння учнями народних національних традицій, фундаментальне вивчення рідної мови та правдивої історії українського народу, все це має запобігти історичному безпам'ятству, бездуховності, моральному збоченню, які ще мають місце в житті.

Сьгодні всі ми переконались, що відцурання від української народної педагогічної мудрості, народних виховних традицій у навчально-виховному процесі школи, не лише збіднює цей процес, але й породжує ряд негативних явищ, серед них - порушення спадкоємності поколінь, відречення від рідної мови, отупіння розуму, втрата совісті і честі.

Наша історія нас навчила, що недооцінка народних традицій, народних ідеалів у виховній роботі веде до морального, духовного, культурного та економічного занепаду, до кризи педагогічної науки.

Саме тому ідеї українознавства разом з народно-педагогічними ідеями мають стати і вже стають фундаментом не лише національного відродження, але й ефективним засобом духовного розквіту.

3. Особливості самостійного опрацювання вчителями першоджерел народної педагогіки та їх застосування в українознавчій виховній роботі

В опублікованих працях з української етнопедагогіки головна увага приділена використанню виховних можливостей фольклору та народних традицій. На нашу думку, вирішення даного завдання було би більш ефективним, якби учителі, класні керівники і вихователі були особисто причетні до роботи з джерелами етнопедагогіки усної народно-поетичної творчості в навчально-виховному процесі. Тому ми ставимо своєю метою дати загальні поняття про етнопедагогічні джерела та особливості роботи з народно-поетичною творчістю.

Працюючи з джерелами етнопедагогіки, треба враховувати період виникнення і розвитку джерела, його основні ознаки. Однією з таких ознак є змінюваність. Переходячи з покоління в покоління пісні, казки, перекази та ін. зазнавали певних змін. Виховні можливості їх то покращувались, то послаблювались. Основну роль в змінах джерела відігравали його носії-передачі-виконавці. В результаті змінюваності усної народної творчості її твори доходять до нас тільки у варіантах, що в певній мірі відрізняються один від другого. Це важливо враховувати в процесі збору етнопедагогічних даних і роботи з ними. На відміну від писемної літератури, основою життя фольклорних джерел є усна форма. Щоб використати її в навчально-виховних цілях, треба, щоб народна творчість була доступною кожному учителю, вихователю, батькові.

Кожен з нас володіє десятком-двома прислів'їв, приказок, казок та ін., але цього занадто мало для їх активного використання у виховній роботі з дітьми. Стоїть завдання, щоб їх збирати, ретельно записувати, а в ідеалі ще й опубліковувати. Це

розширить виховні можливості педагогів і, заодно, сприятиме збереженню від загибелі безцінних джерел української етнопедагогіки, що необхідно не лише сьогодні, але й для наступних поколінь.

В процесі проведення уроків українознавства та в інших випадках, збираючи і використовуючи народну творчість, важливо разом з учнями простежити, як живе і які зміни переніс той чи інший текст, які варіанти його існують. Традиційна народно-поетична творчість "шліфувалась" століттями і навіть тисячоліттями. Тому різні варіанти текстів - це ознака цього відточування, вибору найбільш доцільного.

Записувати і опрацьовувати треба всі живучі в народі народні твори.. Використовувати ж потрібно найбільш високохудожні і лише ті, які найбільше підходять для досягнення конкретної виховної мети.

Учителям необхідно виявляти, фіксувати і використовувати матеріали всіх фольклорних жанрів, що панують в даній конкретній місцевості. Це дозволить скласти загальну картину стану народної творчості, серед якої знаходяться і під впливом якої виховуються діти. Такий тип збирання фольклорних матеріалів ставить перед збирачем конкретну мету: в межах певного населеного пункту зустрітися з найбільшою кількістю жителів і записати від них всі відомі їм твори. При підготовці певного тематичного вечора, бесіди, уроку проводиться тематичний збір фольклорного матеріалу.

Тематичний пошук і фіксація народних творів полягає в тім, щоб збирач міг ознайомитись з представниками різних соціальних груп і записати від них як можна більше фольклорних текстів певної тематики. В межах заданої теми важливо врахувати твори різних жанрів і незалежно від їх збереженості - повністю, у частинах чи коротких переказах, зафіксувати почуте.

Тут учителю потрібні фольклорні тексти, в яких знайшли би відображення події і факти тієї теми, яку він розробляє.

Існує дві форми збору фольклорного матеріалу - стаціонарна і експедиційна. Учителі найчастіше використовують стаціонарну форму збору. Довгий час працюючи в одному і тому ж населеному пункті, учитель систематично спостерігає, вивчас, сам доторкається до пануючих тут народно-поетичних творів. На відміну від інших жителів села (міста, містечка) учитель детально фіксує фольклорні твори, спостерігає за змінами в тексті, намагається проаналізувати причини цих змін.

Як правило, стаціонарна форма збору триває на протязі років, без посліху. Це дозволяє добре і більш точно бачити особливості життя етнопедагогічних джерел, краще підмічати ті процеси, які проходять з ними і всередині них.

Стаціонарна форма збору матеріалу дає найбільш позитивні результати в тому випадку, коли учитель ставить перед собою завдання зафіксувати і використати весь фольклорний матеріал даної місцевості.

Для збору і обробки матеріалів учителям варто залучати не лише учнів, батьків, але й робити це спільно з працівниками Будинків культури, Народних домів, бібліотек та ін.

Всіх осіб, залучених до збирання етнопедагогічних матеріалів, необхідно проінструктувати про необхідність строго дотримуватись точності записів, вимог програм-питальників, паспортизації записів. Паспортизація зібраних даних необхідна як для документального підтвердження їх достовірності, так і для більш ефективного використання зібраного матеріалу у навчально-виховній роботі.

Паспорт на кожного виконавця повинен мати такі дані:

- 1) *Прізвище, ім'я, по-батькові, рік і місце народження, соціальне становище, професія, освіта.*
- 2) *З якого часу проживає в даній місцевості, де проживав раніше.*
- 3) *Де і ким працює тепер.*
- 4) *Чи є в сім'ї виконавці народних творів; від кого перейняв своє мистецтво.*
- 5) *Адреса виконавця.*
- 6) *Дата запису.*

Аналіз записів етнопедагогічних джерел в переважній більшості носить тематичний характер - вибирається те, що має найбільший виховний потенціал, що можна використати в родинній педагогіці чи у виховній роботі з учнями в школі.

В процесі збору і записів етнопедагогічних матеріалів важливо дотримуватись ряду вимог морально-психологічного плану: простота в розмові, шанобливе ставлення до співбесідників з обов'язковим звертанням на "Ви", подяка кожному, хто повідомив поговорку, заспівав пісню, розповів казку та ін. Ні в якому разі не можна висловлювати свого незадоволення або байдужості до почутого, якщо воно навіть не являє собою певної цінності. Тут краще перехвалити, ніж недооцінити.

Треба пам'ятати, що запис народних творів різних жанрів має свої специфічні особливості. Якщо поговорки, приказки і пісні розповсюджені скрізь, то легенди, народні драми, історичні пісні і навіть оригінальні казки можна зустріти далеко не завжди. Тому потрібно добре розумітись в жанрах, знаходити талановитих виконавців.

Не можна допускати двох помилок при зборі народно-поетичних творів. Перша з них полягає в тім, що збирач хоче олітературити записувані ним твори - пом'якшує народну мову, виправляє мовні неточності, відкидає малозрозумілі або грубі висловлювання. Друга помилка полягає в додаванні до текстів своїх виразів, огрубленні текстів.

Уникнути цих помилок можна лише тоді, коли текст записується з уст носія, з "голосу", а не пізніше по "пам'яті".

Важливою вимогою до запису є дотримання фонетики і синтаксичного стилю мови, діалектних особливостей і літературної мови. Тут мається на увазі не лише дбайливе ставлення до народної творчості, але й намагання отримати точну інформацію про особливості існування і виховного впливу на дітей того чи іншого тексту і вислову.

Для більш реального відтворення записаних текстів рекомендується звертати увагу на прийоми виконання, що характерні для кожного носія народної творчості або й для цілої етнічної спільності. Це не лише фіксація особливостей міміки, пози, але й врахування хореографічних і драматичних побудов, що використовуються під час виконання. Театралізація сімейно-побутових і календарних обрядів справляє великий вплив на виховання дітей і продовження народних традицій.

Не дивлячись на значну спільність джерел етнопедагогіки, кожне з них має свої особливості. Робота з ними вимагає глибокого знання кожного окремо взятого жанру.

Прислів'я і поговорки, приказки - малі жанри усної творчості. Дана форма вислову вкладається в одне граматичне і логічно закінчене речення, часто ритмізоване і скріплене рифмою. Їм властиві простота і короткість. У просторі слова - велика мудрість. Прислів'я і приказки завжди короткі, а розуму і почуття вкрито в них на цілі книги. Прислів'я і приказки відрізняються великою змістовністю, чіткими судженнями і зрозумілим виразом певної думки, узагальненням, висновками з життєвих спостережень і соціально-історичного досвіду народу. Завдяки цим якостям прислів'я і приказки мають великої сили виховний заряд: "Гірким

лічать, солодким калічать”, “Що посієш, те й пожнеш”. Форми прислів'їв відточені, відшліфовані.

Завдяки тому, що в прислів'ях і приказках загальне виражається через конкретне, вони можуть застосовуватись до багатьох однотипних явищ, вживатись у переносному значенні: “Кожна пташка своє гніздечко в'є”, “Яке коріння - таке й насіння”. Тут пряме значення співпадає з переносним, якщо мова йде про господарювання, виховання дітей.

Виховна роль прислів'їв і приказок полягає в тім, що вони мають цілком зрозумілу і чітку цілеспрямованість, виражають певні судження про реальну дійсність.

Однією з позитивних виховних ознак прислів'їв і приказок є те, що вони в основному спрямовані на формування позитивних ідеалів - сміливості, чесності, почуття дружби, за основу прикладу беруть високоморальну поведінку і оперують поняттями добра і зла, честі і безчестя.

Багато прислів'їв і приказок з явно вираженою мораллю: “Берегти честь змолоду”, “З ким поведешся, від того й наберешся”.

Багато українських народних прислів'їв і приказок присвячені темі патріотизму: “За рідний край хоч помирай”, “Рідна земля, що рідна ненька”, “Любов до України сильніша смерті”.

Українські приказки відзначаються оптимізмом: “Не такий страшний чорт, як його малюють”.

Прислів'я і приказки - це жанр високої майстерності і мистецтва. У них втілені такі естетично-виховні принципи, як простота, змістовність, виразність, доступність і короткість.

Виховна сила прислів'їв та приказок ще й в тім, що вони узагальнюють соціально-історичний і життєво-побутовий досвід народу. Вони повчальні, категоричні в ствердженні і запереченні, носять дидактичний характер.

Категоричність ствердження чи заперечення прислів'їв і приказок пояснюється тим, що вони виражають загальну думку. Судження прислів'їв і поговірок, ґрунтуючись на загальному досвіді, не потребують доказів. В них втілена мудрість багатьох поколінь. Звідсіля точність і правдивість умовисновків прислів'їв і приказок. Народ здобув їх життєвим, практичним досвідом. Чого не має в досвіді народу, того не може бути і в прислів'ях та приказках. Ті з них, що стосуються проблем виховання і навчання, часто сприймаються як безумовна істина. Сила прислів'їв та приказок - в силі народної практичної думки.

Українські загадки належать до найдавніших жанрів народної творчості. Це “*бистроумні й дотепні питання, в яких повинна критися також відповідь на них*”¹.

Загадки розвивають не тільки швидкість мислення, але й мудрість, спостережливість, дотепність, логіку думки.

В українських народних загадках широко представлена людина, її фізична природа, їжа, житло. Проповідується необхідність навчання грамоти: “*Біла рілля, чорне насіння; хто його сіє - той розуміє*” (письмо).

Навчально-виховною силою загадок є конкретність теми, лаконізм, концентрованість думки, надзвичайна стійкість традицій та велика сила образності. Значні виховні можливості загадок в тім, що їх люблять діти. Загадка близька до гри. Вона збуджує, стимулює художню уяву дітей.

Загадки, що широко використовуються для розвитку мислення та уяви дітей, розділяються на інтелектуальні, інформативні та емоційні.

Інтелектуальні - вимагають спостережливості, інтелектуальних зусиль, порівнянь, узагальнень та особистих умовисновків.

Інформативні - вимагають широкої освідомленості відгадувача в різних галузях знань.

Емоційні - створюють художній ефект, розраховані на формування багатства уяви, цікавої вигадки, гри розуму.

В навчально-виховному процесі загадку використовують для збудження допитливості у дітей. Вони використовуються як засіб випробування кмітливості і догадливості.

Широко практикуються арифметичні загадки-головоломки: “*Летіли голуби - сіли на дуби: по двоє на дерево сядуть - одне дерево зайве, по одному сядуть - один голуб зайвий*”, або “*Йшли гуртом: теця з зятем, чоловік з жінкою, мама з дочкою, бабуся з внучкою, донька з батьком. Скільки їх всіх?*”

Загадка - не лише метафорично поставлене питання, а дуже хитро, незвичайно підібрана метафора: “*без рук, без ніг, а малювати вміє*” (мороз). Щоб успішно відгадати загадку треба мати добрі знання, помічати у загальному конкретне і навпаки, уміти порівнювати.

Загадки є своєрідними уроками творчого мислення. Як пише академік М.Г.Стельмахович: “Цікава загадка завжди міцно укарбовується в дитячу пам'ять, збагачує знання і водночас

¹ Гнатюк В.М. Вибрані статті про народну творчість.-К., 1990.- С.75.

перевіряє рівень інтелектуальної підготовки, спонукає до різноманітних розумових операцій (аналізу, синтезу, індукції і дедукції, порівняння). вчить мислити, логічно обґрунтовувати свої міркування, будить емоційні переживання, привчає до розумової праці, виробляє уважність, спостережливість, кмітливість, тямучість, збагачує мову, художні уявлення, розвиває пам'ять".¹

Учителям, класним керівникам та класоводам потрібно використовувати загадки для розвитку інтелектуальних здібностей, уявлень, спостережливості і кмітливості.

Українські казки є неоціненим духовним багатством для виховання дітей. "Се - фантастичні оповідання, в яких дійсність перемішана з чудесним елементом. Героями казок є люди, а як їх помічники, яким належить не раз головна роль, виступають звірі. Казки сягають дуже глибокої давнини".²

Виховна сила казок полягає в тім, що у них яскраво відбивається народний розум, народний погляд на речі, народне виховання в умовах народного побуту. "Не тим цікава байка, - говорить І.Франко в оповіданні "Коли ще звірі говорили", - що говорить неправду, а тим, що під лушпиною тої неправди криє звичайно велику правду. Говорячи ніби про звірів, вона одною бровою підморгує на людей, немов дає їм знати:

- Та чого ви, братчики, смієтеся? Адже се не про бідних Баранів, Вовків та Ослів мова, а про вас самих з вашою глупотою, з вашим лінивством, з вашою захланністю, з усіма вашими звірячими примхами та забагами. Адже я навмисне даю їм ваші рухи, ваші думки, ваші слова, щоб ви якнайкраще зрозуміли - не їх, а себе самих!"³

Людські характери знаходять свій вияв в діях, звичках і словах героїв байок. Виховна сила їх в тім, що в дитячій уяві окремі звірі асоціюються з добром, злагодою (зайчик, їжак), інші - з хитрістю (лисиця), ще інші - із зажерливістю, підступністю (вовк, змія).

Дітям завжди подобається рухливість, динамічність сцен та діалогів. Саме в казках "... пливе життя бурхливим потоком, нічого нема в них мертвого, непорушного. В казках говорять і довершують праці не тільки люди, але й духи, всякі чудища, звірі, небесні тіла і навіть речі".⁴

¹ *Стельмахович М.Г.* Народна педагогіка. - К., 1986. - С.279.

² *Гнатюк В.М.* Вибрані статті про народну творчість. - К., 1966. - С.68-69.

³ *Франко І.* Твори в 20 томах. - Т.4. - К., 1950. - С.133.

⁴ *Гнатюк В.М.* Вибрані статті про народну творчість. - К., 1966. - С.204-205.

Зважаючи на особливе світосприймання дітей, вчителям і вихователям, працюючи з казкою, слід вибирати ті, де більше дії, де дії незвичайні, що викликають у дітей багатий світ уявлень і фантазії.

Великий фольклорист В.М.Гнатюк порівнював поодинокі казки з перлами, "що були нанизані на нитку, а хтось розірвав її та й порозсипав перли".¹ По збирані рвзом, - говорить В.М.Гнатюк, - вони творять дорогоцінний нашійник, якому ніхто не годен надивуватися. Не дивно, що ніякі літературні твори не мали ніколи такого розповсюдження, як казки, а ні такого дивного життя. Не диво, що й вони давали основу до поезії багатьох народів та вливали в неї яркі барви, якими любувалися мільйони людей.²

Казки формують в учнів, особливо молодшого віку, гуманні почуття. Під впливом казок діти наділяють тварин і рослин розумом, здатністю відчувати, думати, говорити і розумно діяти.

Учителі і класні керівники, працюючи з даним джерелом, повинні враховувати, що "казки захоплюють дітей несподіваністю змісту й високим злетом творчої вигадки".³

В навчально-виховному процесі використовують не лише українські класичні казки "Котик і півник", "Дивна сопілка", "Ріпка", "Лисичка-сестричка", але й казки місцевих етнічних спільнот - гуцульські, бойківські, лемківські. Ці казки відзначаються своєрідним колоритом, що враховує народні особливості, специфіку трудових занять населення, повір'я, етнопсихологічні риси людей, що переносяться і на звірів, дерева, рослини та природні явища.

В багатьох випадках діти, під керівництвом учителів, самі збирають, записують або складають казки. Це розвиває дитяче мислення, світ їх творчої уяви і фантазії. Пригодницький характер казки, драматична надуманість, чіткість і динамічність розвитку дії - все це захоплює дітей, сприяє розвитку їх мислення, вблінвання за позитивних героїв, які переборюють неймовірні труднощі, перемагають страшних звірів та злих духів і досягають своїх цілей.

Ми рекомендуємо вчителям і вихователям для роботи з дітьми підбирати казки із щасливим кінцем. Це породжує віру дітей у перемогу добра над злом, правди над неправдою і кривдою.

Варто врахувати також естетичний бік української казки. Прекрасні герої казок. Естетика прекрасного і пафос ствердження справедливості складають суть казки, її поезику. Позитивні герої

¹ Там же. - С.205.

² Там же. - С.206.

³ *Стельмахович М.Г.* Народна педагогіка. - К., 1995. - С.259.

казок наділені кращими зовнішніми і внутрішніми рисами: у них гарні лиця, незвичайної краси одяг, благородні наміри і дії. Одночасно казкові персонажі, що приносять зло людям, огидні - багатоголові, однооки, злі. Це постійні оцінки персонажів казок: позитивні діючі особи завжди позитивні, негативні - завжди негативні.

Майже кожна казка повчальна. Вона про щось попереджує, застерігає від легковажності, показує негативні наслідки тих дій, коли казкові герої не послухались мудрої поради старших людей, батьків або добрих сил природи.

Велика виховна сила казок полягає в тому, що значне місце в них займають жінки-героїні, що втілюють українські народні ідеали доброти, краси, високого розуму і сміливості.

Важливим джерелом етнопедагогіки є легенди та перекази. Це окрема група оповідальної творчості українського народу, яка сьогодні ще недостатньо використовується як важливе етнопедагогічне джерело. Це пояснюється тим, що історичні легенди героїчного змісту, особливо ті, що висвітлювали сторінки визвольної боротьби українського народу за свою державну самостійність і незалежність, якщо і були не під суворою забороною, то порізному замовчувались і не попадали до учителів та учнів.

Така ж доля була і в апокрифічних легенд через їх безпосередній зв'язок з релігією, церковною літературою.

Більш поширеними були українські міфологічні легенди - короткі фантастичні оповідання про неймовірні перетворення людей в звірів, птахів, квіти й рослини. Дітям подобаються фантастичні образи домовиків, русалок, перелесників, вовкулаків та ін. Ці легенди відзначаються високою поетичністю і гуманізмом. Людські характери стають дітям більш зрозумілими завдяки художньому впливові легенд. Вірність дівочого кохання стає для юнаків і дівчат більш опоетизованим, романтичним і глибше вражаючим під впливом міфологічної легенди про дівчину, що з туги за милим перетворилась в струнку, чисту і красиву тополю.

Міфологічні легенди наповнені філософським змістом. Під їх благодійним художнім впливом учні приходять до широких філософських узагальнень.

Багатовікова визвольна боротьба українського народу в легендах виступає в образі матері-страдниці, вдови-чайки.

Пізнавати сьогодні справжню історію українського народу, його менталітет і характер нам допомагають історичні легенди.

Герої цих легенд - запорізькі козаки, гетьмани і кошові ("Про мноріжців", "Хмельницький і Барабаш", "Семен Палій" та ін.).

Джерелом великої цінності є народні перекази. На відміну від легенд у них менше фантастичного, вони більш реальні. Тут більше достовірних фактів. А тому сила виховного впливу на учнів значно більша.

Українські легенди і перекази відзначаються глибоким морально-етичним змістом. Вони часто пов'язані з християнськими уявленнями про суть життя. Персонажами нерідко виступають Христос, святі, які творять добрі, гуманні справи, а часто і чудеса. Народні легенди релігійного змісту зображають доброго бога, милостивого до людей, особливо знедолених, бідних і хворих. Ці елементи народних легенд варто широко використовувати, вплітати у вінок духовного відродження українського народу. Поряд з молитвами, духовними віршами, що виникли в народній творчості під впливом духовної літератури, легенди і перекази є могутнім джерелом виховання духовності у дітей. Особливо впливають на дітей ті перекази, в яких розповідається про покарання злих людей, які відмовляють у допомозі нещасному, старому чи подорожуючому. Добрі люди, які подали спраглому води, голодному - хліба, надали притулок бездомному, завжди були віддані богом. Саме в образ старого чоловіка перевтілювався бог і перевіряв людей на людяність. В легендах як і казках, зло завжди карається.

Виховна сила українських легенд і переказів полягає в тім, що в них надбано, збережено і традиційно використовувано народне розуміння дійсності, народне пояснення подій і персонажів. Народно-психологічні духовні ідеали легенд і переказів завжди на боці простих людей: святі і сили природи допомагають трудолюбивому, чесному і людинолюбивому. В цьому виховна суть повчань, що знаходяться в легендах і переказах.

Українські народні думи та пісні (історичні, ліричні, ігрові, коліскові, жартівливі та ін.) - це найцінніше джерело етнопедагогіки, найдорогоцінніші перлини поезії українського народу.

В епоху духовного відродження України, коли нам стали доступними багаточисленні джерела справжнього пізнання правдивої історії боротьби українського народу за незалежність і свободу, які найкраще збереглися в народних думках і піснях, ми не можемо не згадати слова І.Я.Франка, який стверджував, що наш народ "своєю кров'ю і своїми кістками писав історію своєї боротьби за юлю і в найтяжчій добі татарських погромів та великої руїни не

тратив думки про свободу... котрий в своїх приповідках, піснях і казках поставив такий тривалий пам'ятник своєї здорової, розумної, чесної мислі, своєї прихильності до світла справедливості..."¹

Українська народна дума - це бажання славити подвиги добродесних або славних предків наших. Це данина творчості нашого народу.

"Думи належать виключно українським бандуристам", - стверджує М.Максимович.² Історичні особи і воїнські подвиги, родинні стосунки і почуття були предметом українських дум. Народ був їх автором і співцем, висловлював у них свою любов і нелюбов, свою радість і горе, свою тугу і веселощі.

В народній думі і пісні відображено справжній характер України.

Сьогодні, коли ми багато теоретизуємо з приводу української ментальності, будуємо наші умовисновки на основі сухих соціологічних досліджень і намагаємось механічним інструментарієм пізнати душу народу, ми уподібнюємося софістам, кабінетним вченим, що з надуманого факту робили надумані висновки.

Пізнання справжнього життя українського народу - у глибокому проникненні в його душу і пісню, в народну святиню, в краще добро українського життя. Саме в них горить любов до України, виблискує слава минулих подвигів.

Працюючи з народними думами і піснями, використовуючи їх з метою формування історичної пам'яті та національної свідомості, учителі, класні керівники і вихователі повинні знати ряд особливостей цього жанру народно-пісенної творчості.

Народна дума - не розважальний твір. "Український бандурист не був забавником і скоморохом. Потішивши іноді молодь коротким сказанням про молодецтво козацьке, він прищеплював їй простодушні, але глибокоморальні поняття про те, що складає священний обов'язок людини. Суворі, іноді до строгості, дума бандуриста цуралася навіть любові між козаком і дівчиною"³, так характеризував українську думу М.Максимович у передмові до збірника українських пісень.

Дума схиляє слухачів до роздуму. Щоб висловити свою думку, співець спеціально обирає оповідання і висловлює власне

¹ Франко І. Твори.- В 20-ти томах.- Т.17.- К., 1955.- С.183.

² "Сборник украинских песен, издаваемый М.Максимовичем".- Часть 1.- Украинские думы.- К., 1849.- С.3.

³ Там же.- С.4.

судження. Це може бути риторичне запитання, в якому, власне, і міститься основний зміст, ядро думи. Учнів потрібно навчити сприймати думу, звернути їх увагу, що це не розважлива, спокійна розповідь, а глибинні гарячі почуття, які прориваються з душі співця і закликають слухачів своєю пристрастністю. Співець радіє разом з героями дум і страждає їх болями. Це змушує його відступити від спокійного плину розповіді. Саме тому в думі розповідь межує із співом, що має ледь відчутні елементи голосіння. Тут мають місце часті звертання співця від самого себе або ж від особи своїх героїв.

Сьогодні в народі оживає народна дума. Створюються школи сучасних кобзарів. Організуються їх конкурси і концерти. Однак найбільша сила впливу на слухачів у тому числі на учнів справляє кобзар не з театральної сцени, а коли він знаходиться серед людей в залі, серед учнів у класі. Коли він - не артист сцени, а живий оповідач нашої історії, нашої бувальщини. Тільки безпосередня близькість із співцем дум породжує психологічну єдність, справляє сильний емоційний вплив на слухачів. Цю психологічну особливість сприйняття дум варто враховувати як виконавцям, так і організаторам зустрічі з кобзарями.

Треба звертати увагу учнів, що в усіх українських думах сталою є поетична форма і сильним поетичний зміст. Нічого подібного в поезії інших слов'янських народів ми не знаходимо. Як образно пише П.Житецький: "Співець дивиться на свою батьківщину сумними очима. Безкінечною гладінню розстилаються перед ним *степи широкі*, на яких гуляють *вітри буйні* або ж цовзуть *тумани сиві*. На цих степах ростуть *трави зелені* і синіють *могили високі*. Осяюються ці степи іноді *пожежами ясними*... Перерізані степи *балками глибокими* і *байраками зеленими*, які покриті *тернами густими*. Жителі степів - *вовки сіроманці* та *орли сизокрилі*. На цих степах відбуваються бойові поєдинки козаків з турками і татарами."¹

Таке зображення степу повністю відповідає його народному світобаченню і сприйманню.

Сьогодні, коли козацька педагогіка, козацька тематика домінує у виховній роботі в наших школах, треба настійно підкреслювати ідею свободи українського народу від різного роду пригнічень. Це є однією з провідних ідей народних дум. Представником і захисником цієї свободи був вільний, сміливий,

¹ Житецький П. Мысли о народных малорусских думах.- К., 1893.- С.34.

позбавлений споживацьких комплексів козак. На думку П.Житецького і "після падіння козацтва слово це залишилося в народних піснях у значенні не стільки воїна, скільки відважного доброго молодця і взагалі люб'язної народному серцю людини."¹

Українську народну думу ще називають козацьким епосом,² вірною супутницею історії людства, яскравим відбиттям найважливіших моментів у цій історії.³

Провідною рисою українських народних дум є їх патріотизм, безмежна, дійова любов до України. Це проявляється у боротьбі з різними загарбниками і поневолювачами (думи "Про Самійла Кішку", "Про Івася Коновченка", "Про козака Голоту" та ін.).

Багато уваги в думках приділено святості родинних стосунків. Як зауважив М.Т.Рильський "з героями, які не виявляють належної поваги до "отця, матері", неодмінно трапляються важкі випробування, а то й смерть".⁴

Гуманізм народних дум, як джерело української етнопедагогіки, цінне також змалюванням ніжних відносин братів і сестер, товариської солідарності, що повинно служити формуванню гуманних стосунків між людьми.

Формування національної свідомості тісно пов'язане з народною піснею. "Вхід дитини у мову, як і в навколишній світ, через пісню має надзвичайно велике педагогічне значення", - стверджує академік М.Г.Стельмахович.⁵

Коліскові пісні - це "історія землі української та невмирущості духу народного".

М.Г.Стельмахович, якому належать вищенаведені слова, в передмові до збірника "Народні перлини" так високо-художньо і патріотично говорив про народну пісню "Віки мужності і звитяги, віки з шаблею в боях і за плугом на кровію политуому полі, віки мук на невольничих торговицях трьох материків і віки боротьби проти татарських, турецьких, ногайських та інших орд, віки надії в очах і сльози на віях, віки журби в серці і нескореної думки на чолі, грозові ночі повстань і тугою пересновані дні жіночого

чекання, дівочої вірності - така наша народна пісня. Вона, як і наша доля, виростала на чорному хлібі історії."¹

Виховна сила народних пісень у відтворенні глибинного світу реального життя і боротьби, світу надій - сподівань, які не покидають людину і в найтяжчі лихоліття.

За допомогою народних пісень, в яких оспівується любов до України, до тихих вод і ясних зір, пізнається характер української душі. В пісні - і біль, і радість. Ненависть до всякого гніту і поневолення поєднується з болючими роздумами і найважливішими почуттями до рідної землі.

Пісня - масовий жанр мистецтва. Вона захоплює всіх і супроводить нас від коліски і до могили. Немає жодної значної події в українського народу, яка б не супроводжувалась піснею. Патріотичні почуття, так необхідні нам сьогодні, можна розбудити і виплекати піснею. Такими піснями є "Червона калина", "Ще не вмерла Україна", що стала офіційним гімном України та ін. В піснях розкриваються героїчні сторінки запеклої, звитяжної боротьби українського народу з ворогами. Це найвиразніше відбилося в козацьких піснях, які після певних переслідувань та утисків сьогодні найбільше співаються і дорослими, і молоддю, і дітьми.

Учителям і вихователям треба сприяти учням в усвідомленні епохи, знаних історичних постатей та простих воїнів, які шаблею, списом і серцем боролися рідну землю.

Козацькі пісні допомагають нам і сьогодні своїм оптимізмом.

Україна наша засмутилася під впливом важких матеріальних та моральних чинників. Здавалось б, що економічна криза, дефіцит влади, неорганізованість і безгосподарність породять песимізм і занепад духу. Але Український народ оптиміст, як співається в пісні:

А ми тую червону калину

Гей, гей, та піднімемо:

А ми ж свою славу Україну,

Гей, гей, та розвеселимо!

Цей народний оптимізм потрібен сьогодні в кожному класі, в кожній школі, в кожній сім'ї. В найдраматичніший період наш народ не палає у безвихідь, а підноситься, окрилений піснею...

Народні пісні - активне джерело етнопедагогіки.

¹ Там же. - С.36.

² Колеса Ф. Музикознавчі праці. - К., 1970. - С.3.

³ Рильський М. Твори. В 10-ти томах. - Т.9. - К., 1962. - С.215.

⁴ Рильський М. Твори. В 10-ти томах. - Т.9. - К., 1962. - С.240.

⁵ Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. - К., 1985. - С.249.

¹ Народні перлини // Упорядкування текстів та вступне слово М.Стельмаха. - К., 1971. - С.5.

Педагогам треба знати ряд психологічних особливостей впливу пісень на дитячу душу. Пісні леко й непомітно повертають дитину у виховне русло. Вони роблять їх максимально сприйнятливими до засвоєння гарної поведінки. Вчать їх бути терплячими, чемними, чуйними до чужого горя і щастя.

В народних піснях закладено величезної сили дидактичний потенціал. Вони вчать любити рідну мову, формують уміння висловлювати свої думки, прищеплюють уміння давати описи предметів і явищ, заохочують до мовленевої діяльності.

Оперативним жанром, що широко використовується у побуті жителів Івано-Франківської області, особливо її гірських районів, є *коломийки*.

Цей жанр є різновидом короткої одно-двокуплетної пісні найрізноманітнішого змісту. Коломийки завжди актуальні, сучасні і часто злободенні. Виховні можливості коломийок полягають у влучному відгуку на події народного життя, у їх широкому побутуванні серед людей. Сьогодні у Коломийському, Верховинському, Надвірнянському, Рожнятівському, Дролинському та ін. районах Івано-Франківщини в багатьох школах організовано учнівські етнографічні ансамблі коломийкарів.

Аналіз їх репертуару свідчить, що всі вони широко використовують коломийки виховного змісту, в яких висміюються ледарі, хвальки, прогульники уроків та інші порушники норм шкільного життя і моралі.

Коломийки є прекрасним матеріалом для розвитку багатства мови, образного і чіткого оперативного мислення, збагачення порівнянь та імпровізацій. Про дидактичну суть коломийок прекрасно сказав В.М.Гнатюк у передмові до збірника "Коломийки". На його думку, "хто хоче писати гарно, хто хоче навчатися вислову, з якого не можна ні слова випустити і до якого не треба ні слова додавати, той мусить учитися коломийок напам'ять..."¹

Робота з даним джерелом етнопедагогіки вимагає від учителів, організаторів етнографічних ансамблів кропіткої відбіркової роботи. Багато коломийок носять подвійний зміст (серія коломийок про Катерину), інші не відзначаються високим художнім смаком і межують з описом еротичних сцен, що збуджує нездорову яву дітей.

Використовуючи коломийку у виховній роботі з дітьми, треба врахувати вікові особливості дітей, рівень їх морального і

розумового розвитку. Бажано підбирати коломийки за циклами на основі однакової тематики (про працелюбність, про вірність, про добрі взаємовідносини між дівчатами і хлопцями).

Особливістю коломийок є те, що вони завжди співаються в присутності слухачів і часто носять змагальний характер - група хлопчиків співає дівчаткам і навпаки. Дана змагальність породжує дотепність, швидкість мислення, пожвавлює обмін коломийками жартівливого змісту, породжує добрий загальний настрій, дружні стосунки.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- 1) В чому полягає суть виховного ідеалу?
- 2) Доведіть на прикладі розвитку українського виховного ідеалу, що він історично детермінований.
- 3) Від яких факторів залежить формування виховного ідеалу кожного окремого члена суспільства?
- 4) Чому не може бути виховного ідеалу без рідного коріння, без національного обличчя?
- 5) Назвіть найважливіші виховні ідеали, сформульовані і обгрунтовані народно-педагогічним генієм українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

- Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI століття).- К., 1993.
- Концепція національного виховання.- Освіта.- 26 жовтня 1994р.
- Ващенко Г. Виховний ідеал.- Полтава, 1994.
- Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури.- Нью-Йорк, 1954.
- Репринтне відтворення АТ "Обереги".- К., 1992.
- Сяваско Є. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку.- К., 1974.
- Стельмахович М. Народна педагогіка.- К., 1985.

¹ Гнатюк В.М. Вибрані статті про народну творчість.- К., 1966.- С.157-158.

РОЗДІЛ II

ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ШКОЛИ

1. Зміст шкільного українознавства та його педагогічні функції

Починаючи з 1994-95 навчального року, у плани загальноосвітніх шкіл України внесено інтегративний курс "Українознавство".¹ На його вивчення з першого по випускний клас відведено 648 годин (по 36 год. на рік у I-IV і по 72 год. - у V-XI класах). Авторським колективом інституту українознавства Київського національного університету ім. Т.Шевченка під керівництвом академіка АН вищої школи, професора П.Кононенка розроблено проекти базового змісту цього курсу, матеріалів до його основних проблем та інваріантну навчальну програму.²

Незважаючи на деякі властиві їм недоліки, значення цих матеріалів важко переоцінити. Їх цінність ми вбачаємо, передовсім, у тому, що вони дають деяке уявлення про *зміст і структуру українознавства як інтегративної галузі наукових знань*, що служить інформаційною базою для розробки змісту відповідного навчального предмету, який репрезентує цю галузь.

Українознавство, як і будь-який інший навчальний предмет, при належній розробці його змісту та організації вивчення здатне реалізувати цілий ряд педагогічних *функцій*, зокрема, *освітньої, виховної та розв'язкової*. Але найістотніші зміни, яких можна очікувати від запровадження цього предмета у навчально-виховний процес школи, передовсім, пов'язані з удосконаленням змісту загальної освіти, що складає одну з найактуальніших проблем сучасної педагогічної науки та шкільної практики.

Зміст шкільної освіти, як правило, розробляють на чотирьох рівнях, а саме: а) на рівні *теоретичного уявлення про його склад, структуру та педагогічні функції*; б) на рівні *навчальної*

¹ Українознавство (Стандарт навчального інтегративного курсу). Проект. "Освіта". 1994., 7 вересня - С.3.

² Там же.- С.1-15.

програми; в) на рівні *шкільного підручника* чи *навчального посібника*; г) на рівні *навчального (дидактичного) матеріалу*.

Згадані вище проекти дають більш-менш цілісне уявлення про *зміст українознавства на рівні навчального плану та програми*. Але вони не розкривають та й не можуть конкретно висвітлити *зміст цього предмету на рівні підручника і дидактичних матеріалів*. Його розробка на цих рівнях потребує ще чимало зусиль і часу науковців, методистів, учителів, вихователів, інших працівників освіти. А коли врахувати, що підготовка до занять навчального матеріалу з українознавства є виключною прерогативою учителів і вихователів, то стає цілком очевидно потреба *з'ясувати, які зміни здатний внести цей предмет у зміст шкільної освіти, у яких аспектах може удосконалити його*. Орієнтація практиків на педагогічні можливості українознавства сприятиме оптимізації змісту загальної освіти в цілому, приведенню "... його у відповідність з сучасними потребами особи і суспільства"¹ (Виділено мною - Р.С.).

Щоб з'ясувати можливості *навчального українознавства* щодо оновлення змісту шкільної освіти, потрібно, по-перше, мати досить *чітке уявлення про склад і структуру цього предмету*, і, по-друге, *знати найістотніші хитби того змісту освіти, який дістався у спадок теперішній школі*, з тим, щоб можна було об'єктивно оцінити, які з цих хитб доцільно долати засобами українознавства.

Склад, структуру та зміст шкільного українознавства варто розробляти таким чином, щоб цей навчальний предмет, по-перше, *був адекватною моделлю відповідної галузі наукових знань* і, по-друге, *щоб він був максимально підпорядкований педагогічним цілям*.

На наш погляд, *шкільне українознавство* має синтезувати в собі елементи *народознавства (етнографії, етнології)* та *інших наук*.

Розробляючи *педагогічну модель навчального українознавства*, ми виходили з того, що воно складатиметься із *системи*

¹ Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI століття).- К., 1994.- С.11.

² Тут і далі термін "навчальне (чи шкільне) українознавство" вживається для означення навчального предмету "Українознавство".

знань про життя українського народу (у найширшому значенні цього терміну) та *практичного досвіду*.

Кожен народ, національна меншина чи етнографічна група в процесі свого історичного розвитку виробляє, нагромаджує і передає прийдешнім поколінням певні знання про організацію власного життя. У поєднанні з життєво необхідними практичними вміннями та навичками ці знання складають соціально-культурний досвід народу. Він стосується всіх сторін життя етносу: його походження, розселення, історичної долі, мови, релігії, моралі, пізнавальної та виробничо-трудової діяльності, побуту, звичаїв, традицій, матеріальної і духовної культури тощо.

Передача підростаючим поколінням нагромадженого народом соціально-культурного досвіду є необхідною умовою суспільного прогресу. Тому народ, що прагне до прогресу, *дбає не тільки про примноження та збагачення здобутого ним соціально-культурного досвіду, але й про його передачу прийдешнім поколінням.*

Соціально-культурний досвід кожного народу відзначається певними національними особливостями. Його елементи можуть бути предметом дослідження різних галузей науки. Так, наприклад, природа України може бути (та й є) предметом природознавства, історична доля українців - предметом історії, мова - предметом мовознавства і т.п. Але цілісну ідентифікацію соціально-культурного досвіду українського народу найповніше дає *українознавство*, під яким розуміють систему "цінностей та інтегративних знань про Україну, її духовні та матеріальні цінності, про українство як етнокультуру, духовно-господарську, геополітичну (космічно-всеплнетарну) цілісну реальність у часо-просторовій взаємозалежності полікультурного простору".¹

Як вже зазначалося, про склад, структуру та зміст шкільного курсу українознавства до певної міри можна судити за відповідними характеристиками українознавства як галузі наукових знань.

Українознавство - це не тільки система знань про народ, але й діяльність, спрямована на здобуття цих знань, їх збагачення та примноження. Воно найповніше репрезентує соціально-культурний досвід нашого народу. А цей досвід не обмежується знаннями. Він включає й практичну діяльність людей

¹ Українознавство (Стандарт навчального інтегративного курсу). Проект. "освіта". 1994., 7 вересня - С.3.

у різних сферах життя. Тому засвоєння учнями українознавства в цілому чи окремих його розділів передбачає оволодіння не тільки знаннями (науковими, технічними, технологічними, літературними, мистецькими і т.п.), але й певними *практичними вміннями та навичками*, в тому числі *творчими*. У такому розумінні українознавство є ефективним педагогічним засобом підготовки дітей та молоді до творчої праці.

У навчальному українознавстві приховані практично невичерпні і надзвичайно цінні пласти національної культури, оволодіння якими допоможе подолати так звані "білі плями" нашої історії.

Шкільна практика переконливо довела, що глибоко, продумане використання українознавства у навчально-виховній роботі є вагомим чинником підвищення її ефективності. Тому не випадково у Державній національній програмі "Освіта" (Україна ХХІ століття) зазначається, що гуманітарна освіта має забезпечити: прилучення школярів "... до літератури, музики, образотворчого мистецтва, надбань народної творчості, здобутків української і світової культури"; "... широке вивчення україно- (народо-) знавства, етнічної історії та етногенези українців, інших народів України".¹

Українознавство в школі виконує найрізноманітніші педагогічні функції. Його доцільно використовувати в ролі джерела інформації для розробки цікавих дидактичних матеріалів, якими доповнюють зміст шкільної освіти на рівні навчального матеріалу з найрізноманітніших предметів. Так, у процесі вивчення української літератури вчителі використовують фольклорні твори, викладачі біології - елементи народної медицини, вчителі музики - народного пісенного мистецтва та ін. У такому разі елементи українознавства відіграють *функцію оновлення навчального матеріалу, збагачення його змісту, посилення зв'язків навчання з життям тощо.*

Українознавство може бути використане в ролі педагогічного засобу виховання учнів і розвитку їх творчих здібностей. За сприятливих умов його доцільно вивчати окремим навчальним предметом.

Для ефективного використання українознавства кращі вчителі здійснюють його своєрідну "педагогічну обробку" на предмет підпорядкування певним навчально-виховним цілям і завданням,

¹ Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття).- К., 1994.- С.12.

реалізувати які неможливо або надзвичайно важко засобами інших навчальних дисциплін. Інакше кажучи, щоб наукове українознавство служило педагогічним засобом навчання та виховання школярів, його трансформують ("перетворюють") у шкільний навчальний предмет і "наділяють" певними педагогічними функціями. Українознавство, адаптоване таким чином до навчально-виховних завдань школи, ми називаємо шкільним або навчальним. За своїм змістом і структурою воно дещо відрізняється від наукового українознавства.

Українознавство не є та й не може бути "зменшеною копією" відповідної науки насамперед тому, що остання охоплює надзвичайно масштабну галузь знань і практичної діяльності. З цієї причини постановка питання про оволодіння учнями науковим українознавством в повному його обсязі є безпідставною.

Наукове та шкільне українознавство співвідносяться як наука і навчальний предмет.

Місце і значення українознавства у педагогічному процесі школи залежить від того, у якій мірі цей предмет підпорядковується навчально-виховним цілям.

Розробку змісту шкільного українознавства здійснюють з орієнтацією не тільки на певні завдання школи, але й на ті знання, уміння та навички, якими оволодівають учні в процесі вивчення інших навчальних предметів, що репрезентують основи наук, техніки, літератури та мистецтва. Це означає, що головне призначення навчального українознавства не в тому, щоб "потіснити" інші навчальні предмети, як дехто вважає, а в тому, щоб доцільно доповнити та оновити теперішній зміст шкільної освіти.

Інформаційною базою для розробки змісту шкільного українознавства служить наукове українознавство, а методологічними орієнтирами - педагогічні цілі і завдання школи, склад і структура змісту шкільної освіти в цілому та окремих навчальних предметів.

Розробка змісту шкільного українознавства на рівні навчальних планів, програм і підручників є прерогативою науковців і методистів. Але це не виключає можливості розробки навчальних програм учителями. Прикладом може служити один з варіантів навчальної програми з народознавства, розроблений спільно з

автором цих рядків вчителькою Тисівської школи Долинського району Івано-Франківської області І.І.Пилипів.¹

Більше того. В принципі кожен вчитель може внести і найбільшого вносить доцільні зміни у навчальні програми з українознавства (народознавства). Найчастіше вони стосуються тих розділів, у яких розглядаються питання побутової культури українського народу, його традицій, звичаїв, обрядів, які завжди у вищій мірі етнізовані, тобто пов'язані із конкретною місцевістю (містом, селищем, селом і т.п.).

Що ж стосується навчального матеріалу, який є предметом використання на заняттях, то, як зазначалося вище, їх розробка є виключною прерогативою вчителів і вихователів!

Справді, вивчаючи з учнями фольклорні твори (наприклад, поговірки, приказки, казки тощо), вчитель з однієї і тієї ж теми може використати один із декількох варіантів підготовлених ним матеріалів, бо за своїм обсягом народна творчість практично невичерпна.

Але це не означає, що розробку та вибір оптимального варіанту дидактичних матеріалів педагог здійснює довільно. Він керується певною системою загальнометодологічних, педагогічних, дидактичних і методичних принципів і враховує ті педагогічні цілі та завдання, на реалізацію яких спрямоване використання українознавчого матеріалу.

Коли йдеться про оновлення змісту шкільної освіти засобами українознавства, то в процесі розробки дидактичних матеріалів з цього навчального предмету важливо усвідомити, які елементи національної культури, що репрезентуються цими матеріалами, є інваріантними (незмінними) і, значить, єдиними для всіх шкіл, і які є варіативними, тобто такими, що можуть змінюватися. Так, наприклад, такі концепти, як "Україна - етнос", "державна", "нація", "історія", "міжнародні відносини" належать до інваріантних, бо кожен із них більшою чи меншою мірою пов'язаний з історією. І коли ця історія є правдивою, то вона єдина, бо декількох істин про одні і ті ж суспільні явища чи процеси не буває. Коли ж дидактичний матеріал, що є предметом розробки, стосується таких концептів, як "Україна - природа".

¹ Народознавство в українській національній школі (Альтернативні варіанти навчальних програм для середньої школи). За ред. доц. Скульського Р.П.- Івано-Франківськ, 1990. Або: ж. "Українська мова і література в школі".- 1991, №7.- С.4-15.

“мова”, “духовна культура” та ін., то вони, крім загальних і спільних для всієї України явищ (наприклад, літературна українська мова), відзначається певними регіональними особливостями (наприклад, місцевими діалектами, природою тощо).

Крім цього, для ефективного використання шкільного українознавства у навчальному процесі потрібно мати цілісне уявлення про його зміст і структуру з тим, щоб вчитель чи вихователь знав, яку інформацію українознавчого характеру він може використати в тій чи іншій ситуації.

Цілоком схвалюючи проекти, запропоновані науковцями з інституту українознавства, ми вважаємо за доцільне орієнтувати практичних працівників освіти на структуру шкільного українознавства, до якої входить три взаємопов'язані інформаційні блоки, а саме: 1) людина в системі різномасштабних спільнот; 2) матеріальна культура; 3) духовна культура (таблиця 1).

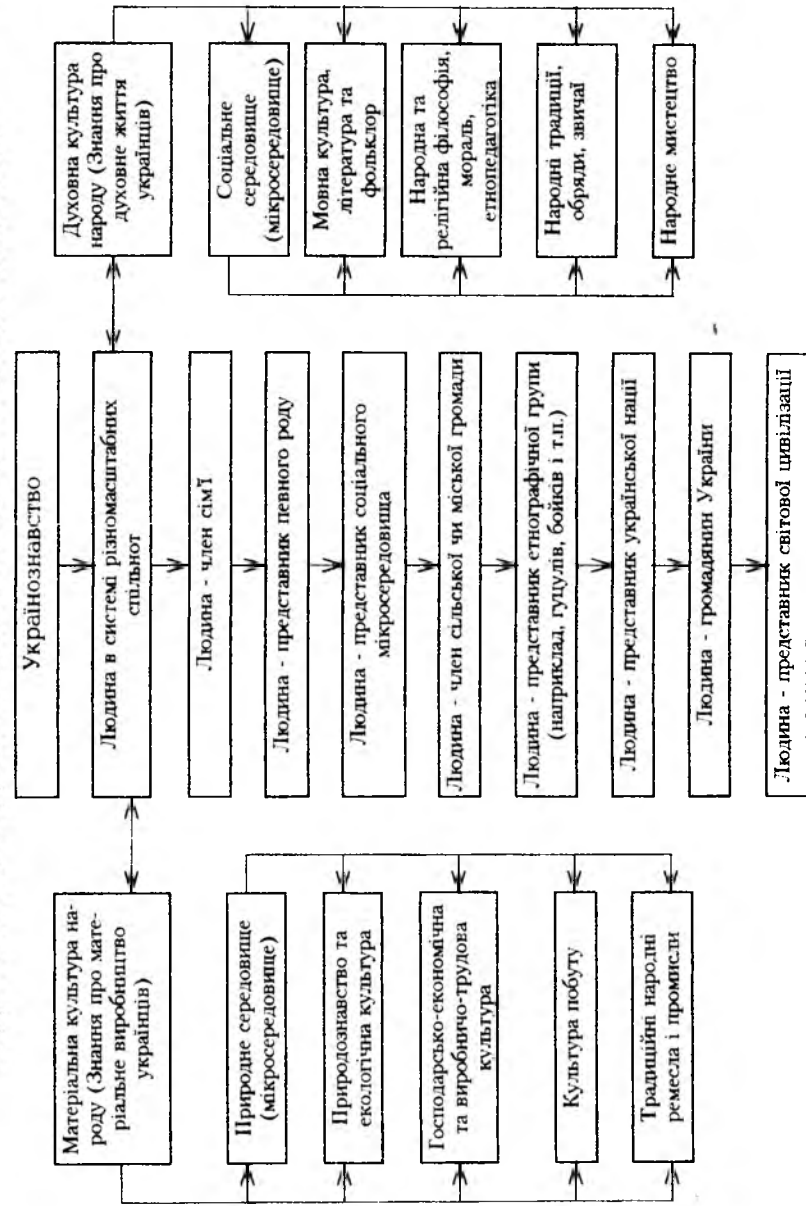
Кожен інформаційний блок будується не тільки за логікою та структурою науки, але й за логікою пізнання людиною самої себе і своїх взаємин з різномасштабними спільнотами. Так, наприклад, інформаційний блок “Людина в системі різномасштабних спільнот” охоплює інформацію про сім'ю, родовід і родинні стосунки, про людей найближчого соціального оточення (товаришів, друзів, сусідів), про сільську чи міську громаду, етнографічну групу (гуцулів, лемків, бойків, подолян і т.п.), націю, державне громадянство, світову цивілізацію. До цього блоку входить інформація про український народ, його походження, генезис, розвиток, історичну долю, вклад у розвиток світової культури, а також про нашу державу, її взаємини з іншими країнами тощо.

Така побудова цього інформаційного блоку відповідає логіці оволодіння людиною соціально-культурним досвідом в аспекті різнопланових взаємин. Так, для немовляти найближчими людьми, яких воно пізнає, є мама, тато, сестрички, братчики, дідусі, бабусі, інші родичі.

Далі досвід стосунків з членами сім'ї та родичами дитина трансформує на сусідів, їх дітей, приятелів та ін. За такою логікою досвід, яким оволодівають діти, поступово збагачується аж до самоусвідомлення себе в ролі члена сім'ї, роду, навчального чи виробничого колективу, громади, представника етнографічної групи, нації, громадянина, представника людської цивілізації.

Аналогічно будуємо інформаційні блоки “Матеріальна культура народу” і “Духовна культура народу”.

Таблиця 1.
ПЕДАГОГІЧНА МОДЕЛЬ ШКІЛЬНОГО КУРСУ УКРАЇНОЗНАВСТВА



Вивчення кожного з них здійснюється в органічному зв'язку з "центральною" інформаційним блоком "Людина в системі різномасштабних спільнот".

Оволодіння інформацією цього останнього блоку органічно поєднується із засвоєнням доступних учням відомостей про матеріальну та духовну культуру свого народу. Наприклад, вивчаючи "Людина - член сім'ї" в молодших класах, вчителі особливу увагу приділяють питанням організації домашнього господарства та праці в умовах сім'ї, участі в ній дітей, їх взаємин з батьками, близькими та далекими родичами, сусідами та їхніми дітьми, товаришами, друзями.

Залежно від соціальних умов та етнографічних особливостей розробляють конкретну тематику кожного блоку. Скажімо, в сільській місцевості при вивченні питань організації господарсько-економічної і виробничо-трудова діяльності педагога на доступному школярам рівні домагаються розуміння ними необхідності організації домашнього господарства (утримання худоби, птиці, свиней, кролів, саду, городу тощо). В цьому зв'язку їх знайомлять з основами сільськогосподарського виробництва, що відповідає регіональному профілю, із поширеними знаряддями праці та способами їх використання. Особливу увагу приділяють культурі використання природних багатств, взаємодії людини з природою, раціональним способом впливу на неї з тим, щоб, з одного боку, розвивати у школярів основи екологічної культури, бережливе ставлення до природи, прагнення оберігати та збагачувати її, а з другого, - потребу в оволодінні науковими знаннями про природу, в тому числі з географії, біології, астрономії, метеорології та ін. (Таблиця 2).

У такому ж зв'язку засвоюють учні блок "Духовна культура". Наприклад, у процесі вивчення теми "Людина - член сім'ї" вчителі формують у них елементи культури спілкування з батьками, іншими членами сім'ї чи родичами, знайомлять з розподілом обов'язків, з родинними святами, звичаями, традиціями і цим утверджують у свідомості дітей почуття поваги до рідних і близьких, доброзичливого і чуйного ставлення до них. (Таблиця 3).

Користуючись таблицями 1, 2, 3, враховуючи культурні запити дітей та особливості їх вікового розвитку, учитель без труднощів зможе кожен блок наведених моделей наповнити конкретним змістом. При цьому важливо дотримуватись так званого принципу "горизонтальних зв'язків". Його суть полягає в тому, що при засвоєнні знань блоку "Людина в системі різномасштабних спільнот" розглядаються відповідні блоки двох

інших сфер, тобто, "Матеріальна культура народу" та "Духовна культура народу". Покажемо це на такому прикладі.

Учитель вивчає з учнями тему "Родовід і родинні стосунки". В його межах можуть розглядатися такі питання, як "Моя мама", "Мій тато", "Мої брати і сестри", "Мої дідуся і бабуся", "Наші родичі" і т.п.

В контексті кожної з них вивчають й відповідні елементи блоку "Матеріальна культура народу", зокрема: "Наша хата", "Наш будинок", "Наше подвір'я", "Сад", "Город", "Криниця" і т.д. Засвоєння такого далеко не повного переліку питань дає уявлення про особливості географічного мікросередовища, в якому проживають діти, а значить, і про зміст та характер домашньої праці дорослих і дітей, їхні трудові обов'язки, побут тощо. На ґрунті різних видів діяльності вивчаються особливості стунків між членами сім'ї, сімейні традиції, свята, звичаї тощо.

Аналогічно вивчають інші елементи центрального блоку. Так, при розгляді питання "Сільська та міська громади" висвітлюють природні особливості села чи міста і дають дітям уявлення про господарську діяльність його жителів.

На цьому ґрунті розглядають також питання про участь дітей у збереженні та примноженні природних багатств рідного краю, їх участь у веденні домашнього господарства. Таким чином, ми рахунок українознавства зміст шкільної освіти наповнюється елементами практичного досвіду, яким оволодівають діти.

Залежно від віку учнів кожен розділ набуває конкретного змісту. Так, наприклад, у програмі з народознавства (1-3 класи)¹ в кожному класі вивчають такі розділи: 1) "Твоя світлиця - рідний дім". 2) "Рід, родина, рідня". 3) "Де ти з'явився на світ". 4) "Твій рідний край". 5) "Твоя країна - Україна".

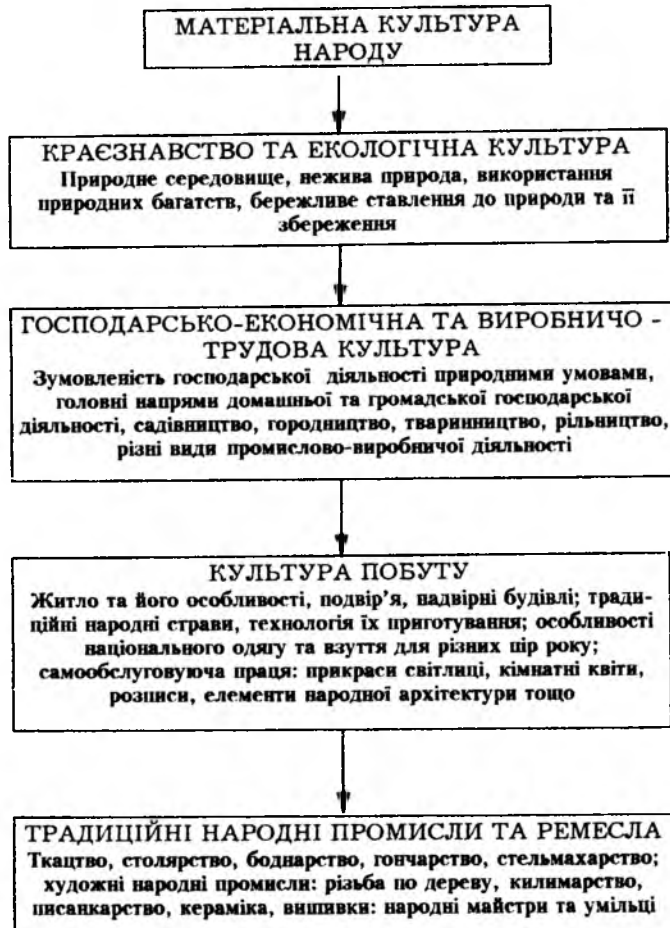
Зокрема, вивчення розділу "Рід, родина, рідня" у 1-му класі серед інших охоплює такі питання: "Склад сім'ї, імена батьків, бабуся, дідуся. Слова-терміни найближчої спорідненості: дияюрідний брат, сестра, дядько, тітка.

Традиційна сімейна мораль: шанобливе ставлення до старших, піклування про старих і немічних членів сім'ї, про дітей; любов до жінки-матері, бабуся і їх шанування; ставлення до батька..."

¹ Програми середньої загальноосвітньої школи. 1-3 класи. - К., 1992. - С.152-160.

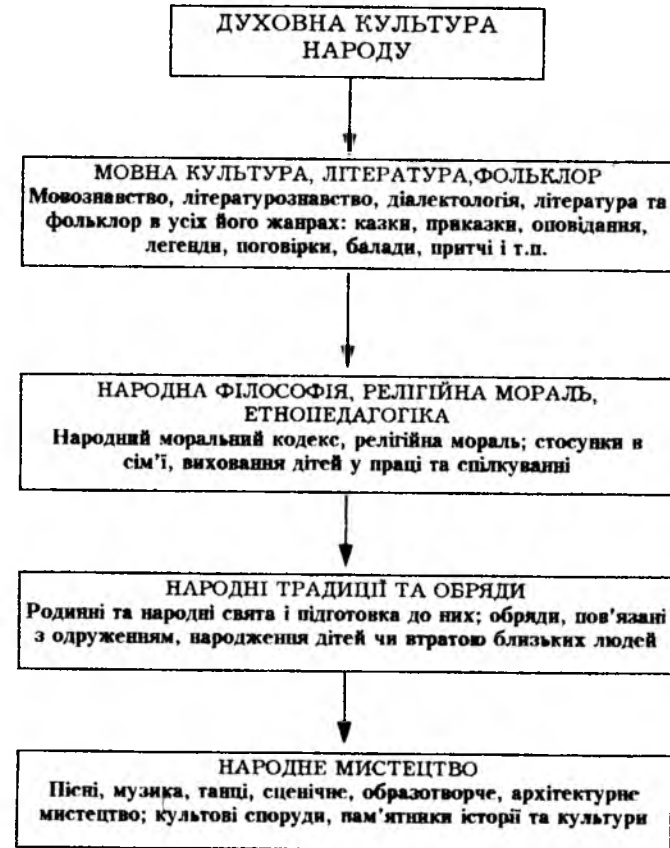
Таблиця 2.

**МОДЕЛЬ ІНФОРМАЦІЙНОГО БЛОКУ
“МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА НАРОДУ”**



Таблиця 3.

**МОДЕЛЬ ІНФОРМАЦІЙНОГО БЛОКУ
“ДУХОВНА КУЛЬТУРА НАРОДУ”**



У 2-му класі цей розділ включає такі питання: "Імена та прізвища членів сім'ї, походження деяких імен і українських прізвищ (характеристика за соціальним, географічним походженням, родом занять, рисами характеру тощо).

Генеалогічне дерево сім'ї - родовід.

Функції членів сім'ї.

Початкові відомості про національність.

Українська літературна мова.

Локалізми..."

Цей же розділ у 3-му класі серед інших включає такі питання: "Назви спорідненості людей: дядина, невістка, зять, швагро та ін.

Сімейні обряди.

Народини і хрестини. Увага і дбайливе ставлення до породіллі і дитини в сім'ї. Обряди, що супроводжували народини і хрестини.

Весільний обряд.

Роль менших дітей на весіллі.

Поховальні обряди. Шанування пам'яті померлих родичів.

Традиційні домашні заняття..."

Як бачимо, програма побудована таким чином, що коло питань, передбачених для вивчення у кожному наступному класі, охоплює відомості, засвоєння яких сприяє поступовому розширенню уявлень дітей про сім'ю, родину і т.д.

Цього принципу дотримуються і в подальшому навчанні у наступних класах. Так, при вивченні повісті І. Франка "Захар Беркут" в учнів формують деяке уявлення про сільську громаду та її вплив на життя кожної людини, що належить до неї. А в процесі вивчення істоті України в них формується уявлення про виникнення українського народу, його боротьбу за державність. У кінцевому підсумку учні здобувають ті знання, які конче потрібні громадянину незалежної України на нинішньому етапі її розвитку як правової демократичної держави.

Рівень матеріального життя народу (таблиця 2) значною мірою залежить від природного середовища, місця його поселення, бо жива та нежива природа зумовлюють спрямування господарсько-економічної і виробничо-трудова діяльності людей, особливості їх побуту тощо. Тому до цього інформаційного блоку відносимо такі розділи, як: "Природознавство та екологічна культура", "Організація побуту", "Традиційна господарсько-виробнича діяльність", "Народні ремесла і промисли".

Кожен з цих розділів має свою структуру. Наприклад, розділ "Природознавство та екологічна культура" включає питання про природу краю та її багатство, ставлення людей до природи, її збереження та використання, кліматичні умови тощо. Розділ "Організація побуту" охоплює питання, що стосуються житла, їжі, одягу для різних пір року, будних днів і свят тощо.

До інформаційного блоку "Духовна культура народу" (таблиця 3) відносять такі розділи, як "Мовна культура, література та фольклор", "Народна та релігійна мораль. Етнопедагогіка", "Народні тадиції та обряди", "Народне мистецтво".

Скажімо, розділ "Народне мистецтво", у свою чергу, може бути поділений на підрозділи: "Пісенно-хорове мистецтво", "Хорографічне мистецтво", "Декоративно-прикладне мистецтво" і т.д.

Зміст шкільного українознавства синтезує в собі здобуті народом емпіричні і теоретичні знання, що є продуктом науково-дослідної діяльності людей. Проте немає жодних підстав для їх протиставлення, бо йдеться про знання, одержані різними методами пізнання і зафіксовані в різних засобах їх збереження та передачі. Наука описує навколишній світ з допомогою понять, законів, гіпотез, теорій, а народна мудрість фіксує їх у поговірках, приказках, прислів'ях, легендах, піснях, предметах матеріальної і духовної культури.

Зміст і структура шкільного українознавства повинні оцінюватися з двох позицій, а саме: 1) з позиції оволодіння учнями соціально-культурним досвідом, необхідним для організації їх життєдіяльності, 2) з позиції максимального використання цього досвіду. Тому засвоєння здійснюють шляхом *пізнання та громадсько-корисної практичної діяльності школярів*.

Щоб дотриматись оптимального співвідношення цих аспектів навчальної діяльності учнів, необхідно глибоко усвідомити педагогічні функції шкільного українознавства.

Досвід засвідчує, що засобами українознавства можна і доцільно реалізувати цілий ряд соціальних та навчально-виховних функцій. Розглянемо найголовніші з них.

Шкільне українознавство, як і весь зміст навчання та виконання в школі, повинно сприяти *національно-культурному відродженню* нашої держави. При цьому можна виділити два його аспекти: *пізнавальний і прикладний*.

Реалізація пізнавального аспекту передбачає збагачення національної культури нашого народу шляхом реабілітації та

повернення тих її пластів, які через різні обставини були безпідставно занедбані та забуті. Це стосується передусім відновлення та повернення українському народу його правдивої історії, яка в радянський період розвитку була тенденційно спотворена, а також творів українських політичних діячів, істориків, художників, композиторів, поетів, письменників, які стали жертвами сталінських репресій.

Повернення народу цих культурних цінностей істотно збагатить нашу культуру колишніми її здобутками, стане важливим чинником формування та розвитку національної самосвідомості українців, їх гідним внеском у розвиток світової цивілізації.

Відродження національної культури в пізнавальному аспекті служитиме також дійовим чинником істотного оновлення змісту шкільної освіти, сприятиме підвищенню якості навчання та виховання учнів.

Прикладний аспект відродження та розвитку національної культури забезпечує оволодіння підростаючими поколіннями тими елементами соціально-культурного досвіду нашого народу, які сприятимуть його подальшому прогресу. Цей аспект стосується передусім матеріальної культури народу, його господарсько-економічної та виробничо-трудової діяльності, використання природних багатств тощо.

Зауважимо, що значна частина педагогів керується хибними уявленнями про *процес відродження*, який нерідко розглядається як *повернення до минулого*: до колишніх способів і засобів виробництва, пісенної чи хореографічної культури, організації побуту, одягу і т.п. без належного врахування здобутків світової культури, прогресу людства в цілому. Нерідко так звані "народознавчі заходи" несуть на собі ідею повернення до способу життя наших прадідів. Деколи організатори цих заходів пропагують серед дітей колишні способи і засоби землеробства, житло, одяг, речі повсякденного домашнього вжитку, зняття праці тощо, забуваючи про ті зміни, що відбулися у розвитку світової цивілізації.

В пізнавальному аспекті такі екскурси в минуле, безумовно, корисні, бо вони дають уявлення про життя народу за тих умов, при яких жили наші предки. Та було б наївно сподіватися, що нинішні чи майбутні покоління молоді відмовляться від застосування сучасних засобів землеробства (тракторів, комбайнів, сіялок і т.д.), повернувшись до волів, однолемішного плуга, серпа, коси, чи типової української хати з солом'яною стріхою, дерев'яної

ложки, шароварів тощо. Що вони відмовляться від сучасного житла, одягу, речей повсякденного вжитку, естрадного мистецтва, кіно, радіо, телебачення і т.п.

Суть відродження полягає в усвідомленні того, що за годішніх умов рівень культури наших дідів-прадідів на фоні світових здобутків був досить високим. Що, не володіючи сучасними джерелами енергії і технікою, вони володіли досвідом, який допомагав їм виживати у складних умовах, уміли ціною наполегливої праці здобувати засоби для життя, свято оберігати природу, розумно використовувати її багатства, розвивати прогресивні традиції, дбати про розвиток народного мистецтва, прогресувати у плані духовно-морального піднесення. Отже, йдеться про *пізнання та примноження прогресивних традицій нашого народу у розвитку матеріальної і духовної культури*, а не про повернення до відсталого з позицій сьогодення способу життя.

Щоправда, окремі елементи господарської культури наших предків не втратили свого значення й у сучасному житті. Наприклад, у домашньому господарстві теперішнього жителя сільської місцевості і в наші дні не обійтися без таких простих знарядь праці, як серп, коса, лопата та багато інших. Так само при вирубці лісу та його транспортуванні - без коня, якого в гірській місцевості Карпат не замінить жоден сучасний технічний агрегат.

Отже, відродження національної культури в прикладному плані має на меті не тільки пізнання, а й раціональне використання спадщини минулого з урахуванням сучасних умов організації матеріального і духовного життя людини, оволодіння деякими елементами практичного досвіду наших предків.

В окремих випадках успадкована від батьків господарсько-побутова культура є необхідною умовою організації життя нашого сучасника. Так, у регіоні Карпатських гір збереглися невеликі населені пункти (села, присілки, хутори тощо), які в народі відносять до "забутих богом і людьми". Болотиста місцевість, бездоріжжя, відсутність електроенергії, сучасних транспортних засобів, телезв'язку, здавалося б унеможливають нормальне життя людей. А проте, незважаючи на відрив від "цивілізованого світу", тут живуть люди, займаються господарством, навчають і виховують дітей, розвивають традиційну культуру, фольклор і не збираються мігрувати в "цивілізовані низи". Жителі таких населених пунктів свято оберігають і розвивають успадкований від батьків соціально-культурний досвід, звичаї, традиції тощо.

Цей та інші подібні приклади переконують у тому, що оволодіння українознавством у прикладному аспекті нерідко стає необхідною умовою сучасної організації життя людей, і дає підставу вважати, що воно повинно служити не тільки предметом пізнання, а й засобом підготовки підростаючих поколінь до життя.

Національно-культурне відродження є загальною соціально-педагогічною функцією шкільного українознавства, яке, крім того, служить засобом реалізації численних специфічних педагогічних функцій.

Успадкований національної школою зміст шкільної освіти хибує відривом від життя. Він найповніше проявляється у тому, що здобуті в школі знання здебільшого не мають практичного застосування у повсякденному житті та діяльності людини. Це пояснюється тим, що в процесі розробки змісту шкільної освіти радянська педагогічна наука керувалася утопічними ідеями суспільного розвитку, на прогнозування якого претендувала марксистсько-ленінська теорія в особі історичного матеріалізму. При цьому здобутий народами соціально-культурний досвід знецінювався.

Відрив змісту шкільної освіти від життя породжував розбіжність між шкільним і родинним вихованням дітей, бо виховні цілі та ідеали, на які орієнтувалась сім'я та школа, суперечили одні одним. Ці суперечності стосувалися, з одного боку, народної моралі, що базувалася на релігійних уявленнях про людські цінності й відповідних традиціях українського народу, а з другого, - класової моралі, яку проповідував марксизм-ленінізм і культивувала школа. За таких умов сім'я прагнула до того, щоб сформувати у дітей загальнолюдські цінності, а школа - політико-ідеологічні.

Шкільне українознавство охоплює всі пласти національної культури, включаючи й народну мораль і пов'язані з нею традиції (родинні, релігійні та ін.). Це дає змогу з допомогою засобів українознавства наблизити зміст шкільної освіти до життя.

Використання українознавства в школі не обмежується посиленням зв'язку навчання з життям в одному лише виховному аспекті. Цей навчальний предмет має на меті оволодіння не тільки знаннями про життя народу, а й практичними вміннями та навичками, що репрезентують певні елементи соціально-культурного досвіду (самообслуговування, догляд за житлом, вирощування домашніх культур, оволодіння ремеслами, промислами тощо). Отже, й у практично-прикладному аспекті шкільне українознавство

служить ефективним педагогічним засобом посилення зв'язку навчання та виховання з життям.

Зміст загальної освіти формувався виключно на досягненнях науки, техніки, літератури та мистецтва. Здобутки українознавства не знаходили в ньому належного місця. Тому й знання, якими оволодівали учні в результаті засвоєння змісту шкільної освіти, хибували відривом від життя.

Шкільне українознавство має невичерпні можливості щодо розширення та поглиблення знань учнів за рахунок здобутків народної медицини, астрономії, метеорології, педагогіки, металознавства та ін. У цьому також його неocenне значення.

Одним з істотних негативних явищ, властивих успадкованій радянській теорії і практиці виховання, є те, що вона нехтувала здобутками народної педагогіки та її засобами.

З використанням українознавства виховні можливості школи значно зросли. Особливо ефективним виявилось використання народних традицій в організації праці, відпочинку, розваг, свят тощо, які проводяться з участю батьків, діусів і бабусь учнів. Тим більше кажучи, до виховання в школі активно включається батьківська громадськість, а використання українознавства максимально сприяє цьому.

Аналізуючи зміст шкільного українознавства, неважко переконатися в тому, що розумне його використання може сприяти необхідному вихованню дітей: фізичному, розумовому, моральному, трудовому, естетичному, а головне - вихованню громадянина України.

Крім названих педагогічних функцій, неocenене значення шкільного українознавства полягає і в тому, що його використання сприяє відродженню національної системи виховання та освіти.

Доброю традицією у розробці змісту шкільного українознавства є те, що в останні роки започатковано підготовку і практичне використання альтернативних варіантів програм з цього предмету, а також з спорідненого з ним народознавства.¹ Завдяки цьому кожен учитель має змогу вибрати для використання ту

¹ Народознавство. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1-3 класи. - К., 1992. - С.152-160; Народознавство в українській національній школі. Альтернативні варіанти програм для середньої школи. // Укр. мова і літ. в школі. 1991. - № 7. - С.4-18; Бібік Н.М. Народознавство /1-IV класи/. Навчальні програми. - К., 1993. - С.49-88; Програма з народознавства, 5-9 класи (проект). - К., 1991. - 15 с.; Українознавство. Стандарт навчального інтегративного курсу. - Київ, 1994, 7 вересня. - С.3-14.

програму, яка найбільшою мірою відповідає етнографічним особливостям регіону, в якому функціонує школа, та конкретним умовам її роботи.

Більше того, педагог може вносити до програми доцільні корекції або за погодженням з органами освіти використовувати свою власну програму.

Та яке програмою не користувався б учитель чи вихователь, зміст навчального матеріалу з українознавства має відповідати одному з компонентів його педагогічної моделі, описаної в попередньому параграфі (див. таблиці 1-3). Він спрямований на оволодіння знаннями про людину в системі різних спільнот (сім'ї, родини, громади, етнографічної групи, нації і т.п.), матеріальну або духовну культуру народу. При цьому один і той же елемент українознавства у різних школах може та й повинен мати дещо інше інформаційне наповнення. Покажемо це на прикладі.

Відомо, що господарсько-економічна та виробничо-трудова діяльність людей залежить від природних умов (корисних копалин, рослинного і тваринного світу, клімату і т.п.). У різних регіонах ці умови не однакові.

Випускник школи повинен володіти досить повними знаннями про природу та господарство України, інших держав, але він має досконали знати про природу і господарську діяльність рідного краю (Полісся, Поділля, Карпат, Донбасу, Криму та ін.). Тому розділ програми з українознавства під назвою "Твій рідний край" в усіх школах буде ідентичний за структурою, тобто включатиме перелік одних і тих же питань (наприклад, природні багатства краю, заняття людей, народні промисли, рослинний і тваринний світ та ін.), але для різних регіонів матиме відмінності змістовно-інформаційного характеру. Так, одним із занять людей, що проживають поблизу водних басейнів, є рибальство, в той час як, наприклад, для жителів карпатського регіону таким заняттям може бути лісове господарство, деревообробка тощо.

Або інший приклад. Важливим елементом української культури є традиційне відзначення численних дат *народного календаря*. Для християн ці дати часто співпадають з релігійними святами. Але залучення дітей до таких свят не прийнятне для всіх учнів, бо частина з них народилась і виросла в сім'ях атеїстів або представників інших релігій. Насильне залучення таких дітей до проведення християнських свят суперечить закону про свободу совісті й з педагогічного погляду не виправдане.

Враховуючи це, вчитель таким чином продумає зміст і структуру блоку українознавства, пов'язаного з народним календарем, щоб запропоновані заходи оптимально відповідали інтересам і потребам усіх без винятку дітей.

Виходячи з того, що шкільне українознавство повинно максимально орієнтуватися на місцеві етнографічні особливості (а вони нерідко відмінні в межах двох сусідніх сіл), його зміст на рівні навчального матеріалу не може бути єдиним для всіх шкіл. Його розробка на цьому рівні є виключною прерогативою вчителів і вихователів, бо тільки вони мають можливість максимально враховувати конкретні умови роботи школи.

Справді, у народному календарі, наприклад, чільне місце посідають традиційні свята праці. У різних регіонах вони різні. Якщо скажемо, у степовій Україні чи на Поділлі ними можуть бути свята першої скиби чи першого снопа, то на Прикарпатті - проводи вівчарів з отарами на полонини (гірські пасовища) чи їх повернення в господарства.

2. Принципи розробки та використання українознавства

Щоб якнайкраще врахувати всі можливі варіанти конкретних умов, у процесі розробки вчителями та вихователями змісту навчального матеріалу з українознавства доцільно користуватись такими принципами.

1. Принцип концентризму. Зміст навчального матеріалу розробляється таким чином, щоб головні його розділи з класу в клас за назвою повторювалися, а вивчення кожного з них забезпечувало розширення та поглиблення культури учнів. Це стосується не тільки знань, якими оволодівають школярі, а й їх практичних умінь і навичок. Якщо, наприклад, при вивченні питань організації побутової праці в молодших класах діти знайомляться з домашніми квітами і вчать доглядати їх, то в середніх і старших класах вони залучаються до вивчення садівництва, городництва та практичної участі в догляді за садом і городом.

2. Принцип врахування профілю навчального закладу. Зміст освіти з українознавства повинен відповідати профілю спеціалізації учнів і типу навчального закладу. Наприклад, для технічних ліцеїв важливо, щоб у структурі українознавства чільне місце посідали питання трудової культури народу, технології народних виробів, у той час як у змісті освіти для гімназій

природничого профілю перевагу варто надати вивченню живої природи.

3. Принцип врахування вікових особливостей учнів. Оволодіння народознавством здійснюється в двох аспектах: *навчально-пізнавальному та практично-прикладному*. Кінцевим результатом реалізації першого є *знання та пізнавальні уміння*, а другого - *практичні уміння і навички*.

Щоб процес оволодіння народознавством був педагогічно виправданим і ефективним, слід враховувати особливості вікового розвитку учнів як у навчально-пізнавальній, так і в їх прикладній діяльності. При вивченні, наприклад, фольклору, йде орієнтування на народні твори не взагалі, а насамперед призначені для дітей.

Це саме стосується і практичної діяльності учнів. Найголовніше, щоб вона була цікавою та посилюючою для них.

4. Принцип історизму в розробці змісту навчального матеріалу з українознавства. Використання елементів історизму в навчанні є одним із ефективних шляхів розвитку пізнавальних інтересів учнів.

Враховуючи це, переважна більшість питань шкільного українознавства розглядається в історичному аспекті. Це означає, що коли вивчається певний елемент соціально-культурного досвіду (скажімо, господарська діяльність нашого народу), то варто з'ясувати, за яких обставин і як зародився даний елемент (наприклад, землеробство), які головні етапи в його розвитку можна виділити, яким є він у даний час, яким бачиться у перспективі. Оволодіння навчальним матеріалом у такому плані цінне тим, що дає учням орієнтацію на перспективний розвиток національної культури (матеріальної, духовної тощо).

На жаль, навчальні посібники з українознавства не дають подібної орієнтації. Навіть такий популярний і корисний посібник для вузів, як "Культура і побут населення України", хвибує цим, бо переважна більшість питань висвітлена в ньому станом на початок нашого століття.

5. Принцип науковості в розробці змісту навчального матеріалу з українознавства. Деякі емпіричні народні знання суперечать науковим. Це, зокрема, стосується питань, зосереджених у розділі українознавства, що дістав назву *демонології* (віровчення про злих духів, демонів). У багатьох випадках такі питання репрезентуються через народні прикмети (передбачення, ворожіння, відгадування тощо). Наприклад, у народі вважать, що

коли кішка або хтось із порожнім відром перейде людині дорогу, то її неодмінно чекає невдача.

Приховувати від учнів питання демонології, якщо вони "живуть у народі", немає жодного сенсу. Але й формувати та розвивати в них віру у "злі духи" також немає потреби. Тому такі питання доцільно представляти у формі "розважального матеріалу" і в міру можливостей давати учням їх спростування з позицій науки.

При розробці змісту навчального матеріалу з українознавства вчитель чи вихователь орієнтується на науково достовірні знання.

6. Принцип системності. Будь-які знання мають вищу цінність, якщо вони належним чином *систематизовані*.

Систематизація етнографічних знань стосується як українознавства в цілому, так і окремих його розділів зокрема (наприклад, системне вивчення українського фольклору чи різьби по дереву). Але це не виключає *епізодичного* використання українознавства, якщо його елементи органічно вписуються у зміст інших навчальних предметів (історії, біології тощо). Отже, принцип системності в розробці змісту навчального матеріалу з українознавства вимагає цілісності його інформаційного компонента.

7. Принцип народності. Він вимагає органічного поєднання побутово-емпіричних і наукових знань на ґрунті їх взаємозбагачення.

Осмилюючи зміст навчального матеріалу з позицій цього принципу, необхідно продумати, як ті чи інші закономірності, відкриті емпіричним шляхом, підтвердити науковими знаннями. Наприклад, добрий господар без спеціальних вимірювань може досить точно "на око" визначити вагу зерна, яке знаходить в купі, що має форму конуса. Завдання вчителя математики в цьому разі полягає в тому, щоб показати, як скористатися формулами для обчислення об'єму конуса і визначення маси тіла через його об'єм і питому масу при "окомірній" оцінці ваги зерна.

8. Принцип зв'язку українознавства з життям. Оволодіння українознавством - один із найефективніших шляхів засвоєння учнями соціально-культурного досвіду та підготовки їх до життя.

Але цю функцію українознавство реалізує за умови його спрямування на *життєві потреби людини*. В цьому зв'язку особливої гостроти набуває питання взаємозв'язку соціально-

культурної садшини минулого з сучасною культурою. Як, наприклад, поєднати традиційну бабусину казку з тією казкою, яку дитина щодня сприймає з екрана телевізора чи радіоприймача? Як поєднати мудрість народної математики з сучасною комп'ютерною технікою? Як погодити традиційні способи з сучасними технологіями? - такий далеко не повний перелік питань, що виникає перед учителем чи вихователем у зв'язку з використанням здобутків українознавства в школі.

У пізнавальному плані будь-який елемент українознавства є цікавим і корисним, а в прикладному аспекті - далеко не всі. У сучасних складних умовах переходу до ринкової економіки молодь приваблює практицизм наук. А тому, розробляючи зміст освіти з українознавства, в тому числі й на рівні навчального матеріалу, треба прагнути до того, щоб цей матеріал мав належне практичне спрямування стосовно реалій життя.

9. Принцип дослідництва і творчості в оволодінні українознавством. Як зазначалося вище, оволодіння українознавством не зводиться до засвоєння певних знань. Воно передбачає організацію різноманітної практичної діяльності школярів.

Один з її аспектів - дослідницька діяльність учнів етнографічного характеру. Її зміст - це пошук етнографічних матеріалів, їх аналіз, систематизація, узагальнення та практичне використання.

3. Оптимальне застосування українознавства у навчанні

Незважаючи на великі педагогічні можливості шкільного українознавства, його використання може бути малоефективним, якщо не дотримуватися певних умов. До них належать: реальні можливості школи щодо науково-методичного забезпечення оволодіння українознавством, рівень та якість підготовки вчителів до викладання цього предмета, зацікавленість учнів у його вивченні, наявність навчально-матеріальної бази та ін. Ефективність шкільного українознавства значною мірою залежить від міри оптимальності вибраного варіанту його вивчення.

Щоб обрати оптимальний варіант використання шкільного українознавства в педагогічному процесі, необхідно знати всі можливі варіанти. Розглянемо їх детальніше.

Варіант перший. Він передбачає використання етнографічних знань на уроках з різних предметів на рівні забезпечення міжпредметних зв'язків.

Для успішної реалізації цього варіанту педагог повинен мати уявлення про українознавство в цілому, *але добре знати той його розділ, що за змістом близький до предмету, який він викладає.* Наприклад, вчитель літератури мав би добре знати словесний фольклор, музики - пісенні народні твори, біології - господарсько-економічну та виробничо-трудова культуру народу і т.п.

Використання на уроках готових етнографічних знань має різне цільове призначення. Воно може бути спрямоване на забезпечення зв'язків викладання предмету з життям, на повніше розкриття сфери можливого застосування наукових знань, їх доцільного доповнення тощо. В одних випадках використання етнографічних знань має на меті наукове обґрунтування закономірностей, відкритих народом емпіричним шляхом, в інших - навчити учнів користуватися ними, ще в інших - і перше й друге. Покажемо це на такому прикладі.

Висвітлюючи питання про атмосферний тиск на уроках з фізики чи географії, вчитель розкриває способи його вимірювання, взаємозв'язки між атмосферним тиском і погодою. А далі ознайомлює учнів із відповідними прикметами, що стосуються характеру поведінки диму, який виходить з димаря (*"Дим шугає прямо вору - чекай тиху ясну пору"* або *"Дим стовтом підтирає небо взимку - на тривалий мороз, влітку - на ясну погоду"*).

Коментуючи ці прикмети, вчитель пояснює, що виражені в них закономірності природи були відкриті задовго до того, як люди дізналися про атмосферний тиск, засоби і способи його вимірювання, вплив на погоду тощо. Але це не заважало їм користуватися "природним барометром", яким служив димар, для прогнозування погоди.

Тут етнографічні знання, по-перше, є предметом наукового обґрунтування і, по-друге, служать конструктивною порадою з приводу прогнозування погоди з допомогою так званого природного барометра, в ролі якого можна використати не тільки димар, окремі рослини, що "плачуть" перед дощем, тварини тощо.

У наведеному прикладі вчитель просто повідомив учням елемент етнографічних знань, який сам підібрав під час підготовки до уроку. Але залежно від педагогічних цілей він може доцільно змінювати ситуацію і таким чином вдаватися до нових варіантів використання українознавства.

Варіант другий відрізняється від першого тим, що вчитель не дає готових наукових обґрунтувань емпіричних закономірностей.

мірностей, а пропонує зробити це самим учням, що сприяє активізації їхньої навчально-пізнавальної діяльності. Так, у наведеному прикладі перед школярами ставлять завдання: "Чому дим, що виходить з димаря вертикально вгору, є передвісником світлої погоди?" Учні намагаються пояснити це явище, а вчитель здійснює педагогічне керівництво їх навчально-пізнавальною діяльністю.

Варіант третій. У попередніх двох варіантах мали справу з ситуацією, коли вчитель у процесі підготовки до уроку підібрав до теми певну народознавчу інформацію, яку повідомляв учням на уроці, організовуючи відповідну роботу з ними. Цей же варіант відрізняється від попередніх тим, що до пошуку народознавчої інформації залучають учнів. Учитель завчасно пропонує їм підібрати інформацію, що стосується певного предмета, процесу чи явища. У наведеному прикладі - це інформація про народні прикмети, що стосуються погоди.

В ході пошуку потрібної інформації учні можуть використовувати найрізноманітніші джерела (книги, журнали, газети, радіо, телебачення, розповіді старших людей та ін.).

Стосовно наведеного вище прикладу завдання, яке дається учням перед вивченням ними теми "Атмосфера. Атмосферний тиск", можна сформулювати таким чином: "Використовуючи доступні вам джерела інформації, знайдіть відповідь на запитання, як люди передбачали погоду, коли не було метеорологічних служб і спеціальних приладів (як, наприклад, барометр, термометр та ін.)".

Результатом такого пошуку при належній його організації та стимулюванні учні зберуть багатий емпіричний матеріал, який може бути використаний у ролі фактажу для "відкриття" закономірностей, на яких ґрунтується прогнозування погоди.

Четвертий варіант. Джерелами етнографічної інформації для учнів можуть бути не тільки засоби масової інформації, а й "живі картини об'єктивної дійсності". Це можуть бути цілеспрямовані спостереження учнів за об'єктами живої чи неживої природи (рослинами, тваринами, атмосферними явищами, ґрунтами і т.п.). У такому разі учні навчаються емпіричним шляхом самостійно збагачувати та примножувати здобутий ними соціально-культурний досвід.

Значення цілеспрямованого вивчення навколишньої дійсності важко переоцінити. Найважливіше те, що учні набувають досвіду спілкування не тільки з людьми, а й з природою, що дуже важливо з позицій формування та розвитку їхньої екологічної та господарсько-виробничої культури.

Як бачимо з наведеного прикладу, елементи українознавства можуть бути використані вчителем у найрізноманітніших варіантах. Але в усіх випадках вони спрямовані на *удосконалення змісту того чи іншого навчального предмета*.

Аналогічно вдосконалюють зміст інших предметів чи їх циклів. Так, на уроках історії України можуть бути використані літературні твори та усна народна творчість (оповіді про історичних осіб, перекази, пісні, вірші); на уроках з основ мистецтв (музичного, образотворчого та ін.) - музичні, вокальні, хорові твори, прикраси, елементи архітектури, вироби з дерева, металу, шкіри і т.п.

Наведені чотири варіанти оновлення змісту шкільної освіти стосуються здебільшого *уроків з різних предметів*. Тому тут, як правило, використовують лише певні елементи українознавства чи етнографії, якими доповнюють матеріал шкільних підручників і посібників, що є в даному випадку головними джерелами навчальної інформації.

Поряд з цим у практиці організації навчання часто вдаються й до таких форм, за яким *українознавчий матеріал є не допоміжним, а головним джерелом навчальної інформації*. Це, зокрема, буває тоді, коли українознавство чи окремі його розділи вивчаються як окремі навчальні предмети. Тому варіативність форм його засвоєння збільшується.

Варіант п'ятий. Окремі розділи українознавства вивчаються в позаурочний час. Наприклад, у багатьох школах організовано творчі об'єднання учнів за інтересами: вони займаються певними видами художніх народних промислів (різьбою по дереву, вишивкою, ткацтвом, писанкарством та ін.).

При застосуванні цієї форми організації навчання зміст окремих предметів (трудового навчання, малювання та ін.) істотно доповнюється за рахунок народознавчого матеріалу.

Варіант шостий. Українознавство вивчається як окремий предмет і охоплює його в цілому, а не окремі розділи.

При застосуванні цього варіанта зміст шкільної освіти істотно збагачується за рахунок українознавства.

Варіант сьомий. Як досконалим не було б організовано вивчення українознавства в школі, воно не спроможне охопити всіх його розділів. Та в цьому й немає потреби. Адже чимало заходів народознавчого характеру є елементами життєдіяльності народу. Це, зокрема, стосується традиційних родинних і народних свят (наприклад, хрестин), організації господарсько-виробничої

діяльності (випасання корів чи овець). у яких учні беруть участь незалежно від того, чи є ці народознавчі дійства предметом вивчення в школі чи ні. Отже, частина українознавчого матеріалу в таких випадках є *предметом позашкільного вивчення*.

Варіант восьмий. Народознавчі заходи використовуються у *позаурочній виховній роботі*. При цьому вдаються, як правило, до найпопулярніших народних обрядів (святкування різних дат народного календаря, організація розважальних заходів тощо).

Та поділ занять на освітні й виховні є цілком умовним, бо кожне з них збагачує людину певними знаннями чи вміннями. В такому розумінні виховні заходи є також засобом удосконалення змісту шкільної освіти.

Варіант дев'ятий. Учні залучаються до *систематичної пошукової діяльності*, яка передбачає збір, колекціонування та систематизацію українознавчих матеріалів, їх поширення в учнівському та молодіжному середовищі. В такій діяльності, як правило, беруть участь зацікавлені в цьому учні. Її предметами можуть бути фольклор в усіх його жанрах (поговірки, прислів'я, анекдоти, пісні, танці, легенди і т.п.), історія краю, його господарство, літературне краєзнавство та ін. В усіх випадках збагачення змісту шкільної освіти відбувається за рахунок результатів *пізнавально-пошукової діяльності учнів, здобутих ними емпіричних чи теоретичних знань та умінь*.

Варіант десятий. Істотною його ознакою є *залучення школярів до творчої діяльності народознавчого змісту*, що має на меті вивчення тих чи інших сторін життя народу, систематизацію та узагальнення здобутих матеріалів, їх літературне оформлення.

Важливим аспектом творчої діяльності учнів в умовах застосування цього варіанта є розробка нових *матеріальних і духовних цінностей* на основі використання здобутків національної та світової культури (наприклад, нових виробничих технологій, обрядів, творів мистецтва тощо).

При цьому до творчої діяльності залучають обдарованих учнів, які виявляють інтерес і здібності до наукової, художньої, технічної, спортивної та інших видів творчості.

Кожен із наведених варіантів роботи з питань використання українознавства в педагогічному процесі має свої і позитивні й негативні сторони. Тому в процесі їх застосування необхідно здійснити ретельний аналіз педагогічного процесу та

конкретних умов його організації з тим, щоб обрати оптимальне поєднання різних варіантів роботи.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- 1) Яка різниця між науковим і навчальним українознавством?
- 2) Які найголовніші розділи включає шкільне українознавство?
- 3) Які педагогічні завдання доцільно розв'язувати засобами навчального українознавства?
- 4) Визначте, які елементи українознавства найчастіше використовують вчителі на уроках: а) української мови; б) географії; в) історії.
- 5) Підготуйте взірці дидактичних матеріалів з українознавства для їх використання в процесі викладання Вашого фахового предмету.
- 6) Визначте розділ українознавства, який доцільно вивчати у формі позаурочних занять з Вашого предмету. Дайте обґрунтування Вашого вибору.

ЛІТЕРАТУРА

- Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття").- К., 1994.
- Ігнатенко П.Р., Руденко Ю.Д. Українознавство в школі.- К., 1990.
- Ковальчук О.В. Українське народознавство. Книга для вчителя.- К., 1992.
- Кононенко П.П. Українознавство.- К., 1994.
- Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій.- К., 1994.
- Скульський Р.П., Ступарик Б.М. Як вивчати народознавство в школі. у 2-х частинах.- Івано-Франківськ, 1991.
- Українознавство. Стандарт навчального інтегративного курсу. Проект.- Освіта, 1994, 7 вересня.
- Українознавство Посібник. За ред. В.П.Сайко.- К., 1994.
- Лозко Г. Українське народознавство.- К., 1995.

Розділ III

УКРАЇНОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ ПОЗАУРОЧНОЇ ВИХОВНОЇ РОБОТИ

1. Виховні можливості українознавства

М. Грушевський, вважаючи створення національної школи одною з "найсильніших запорук" національного відродження, писав: "І тепер для української суспільності стає пекучим завданням, основною проблемою сучасного життя розв'язання шкільного питання в українських землях в напрямі націоналізації школи. Націоналізація не тільки зверхньої, формальної, яка починається і кінчиться самим заведенням викладової мови, а в значіно ширшій - то значить можливо ліпшого, можливо основнішого приспособлення школи до потреб української суспільності, її життя, її завдань і обставин".¹

Тому українознавство має пронизувати весь навчально-виховний процес, входити "в плоть і кров" кожної дитини через мету, зміст, форми і методи роботи.

На першому українському педагогічному конгресі, який відбувся у 1935р. у Львові, підкреслювалось, що український народ є поновартим і має всі можливості для національного виховання молоді, має свою культуру, релігію, мистецтво і філософію.

"І ми українці вважаємо хребетним стрижнем школи, говорив В.Пачовський, - пройняті національним духом науки (предмети - Б.С.) українознавства, в якого склад входить мова, література, історія, пластичне мистецтво, музика українського народу та географія земель заселених Українцями... Коли школа з українською мовою навчання не має того хребетного стовпа, то вона виховує безхребетну інтелігенцію, яка в хвилі бурі і натиску готова до зміновиховства, як безхребетна, здібна до ренегатства не тільки свого народу, але і держави".²

Аналіз практичної діяльності шкіл дає підстави зробити висновок про те, що в них все більше проявляється розуміння основоположної ролі українознавства в навчально-виховному

¹ Грушевський М. Наша школа //Наша школа, 1909.- Кн.І-ІІ.- С.3

² Пачовський В. Українознавство у вихованні молоді //Перший український педагогічний конгрес. 1935.- Львів, 1938.- С.90,91.

процесі. Як відзначав К.Д.Ушинський: "Виховання, коли воно не хоче бути безсилим, повинно бути народним".¹

Розуміння ролі українознавства у вихованні обумовило зростання активності педагогів у пошуках змісту та засобів українознавства. Можна констатувати, що українознавство все більше і більше стає основою навчально-виховного процесу школи, його ідеї пронизують всі сфери її життєдіяльності. І це правильно, бо "пізнати народ, - як писав І.Франко, - то значить пізнати людей, що мешкають на певній території, а також пізнати їхнє нинішнє і минуле становище, їхні торговельні відносини й інтелектуальні зв'язки з іншими народами".² Сюди І.Франко включав такі науки, як історія політична й історія розвитку державних інститутів, історія наук і історія промислу - все, що стосується певного народу.

Ідея використання у вихованні знань про народ, його історію, культуру знайшла свій розвиток у поглядах педагогів і громадських діячів поч. ХХ ст.

І.Франко писав: "Виховання народу мусить вирости з традицій, культурного стану того народу, мусить корінитися в характері, привичках народу, інакше се буде даремна трата часу й сил".³

Використання українознавства в сучасній школі має допомогти досягненню основної мети школи - формування і розвиток соціально активної, гуманістично спрямованої особистості, з глибоко усвідомленою громадянською позицією, системою наукових знань про природу, людину, суспільство, почуттям національної самосвідомості, готовності до професійного самовизначення.

Вивчення та аналіз досвіду роботи закладів та установ освіти вказує на необхідність дальшого посилення використання українознавчого матеріалу для вирішення виховних завдань.

Перш за все зусилля педагогів необхідно спрямувати на використання українознавства для утвердження в свідомості вихованців українства в широкому розумінні цього слова. Дитина, учень, як майбутній громадянин України, що належить до великого українського народу, який має славу і багату історію, славетних у всьому світі предків, багату і неповторну культуру, філософію і мораль, мистецтво, ремесла і промисли має невмирущі традиції боротьби за свою волю і державу. Діяльність педагогів має забезпечити формування в учнів гордості за свій народ, прагнення

¹ Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні //Вибр.пед.тв.- К., 1983.- С.101.

² Франко І.Я. Найновіші напрями в народознавстві //Тв., т.45.- С.254.

³ Франко І.Я. Хома з серцем і Хома без серця //Тв., т.22.- С.15.

зберігати і примножувати його культурно-історичні цінності і традиції, бажання побудувати незалежну державу і утвердити її серед цивілізованих країн світу, готовності рішуче стати на захист завоювань свого народу.

Українознавчий матеріал має великі можливості для відродження високої моральності українців. Українські та зарубіжні дослідники завжди відзначали високу моральність українців, джерелом якої була українська сім'я, що створювалася за взаємною згодою хлопця і дівчини. В цьому було джерело вірності у коханні і родинному житті. Звідси - вірність землі-годувальниці, народові, прагнення зберегти волю і незалежність. А найганебнішою якістю вважається зрада.

Носієм високої моральності в українців, за думкою дослідників, була жінка. Чужинці залишили нам багато свідчень про вірність слов'янських жінок. Так, візантійський імператор Маврикій у VI ст. писав: "Жінки їх чесні понад людську можливість".¹

Фольклор та література донесли до нас ідеал української жінки - люблячої матері, вірної й ніжної жружини. Наяскравіше змалював ідеал дружини автор "Слова о полку Ігоревім" в образі княгині Ярославни, яка тужить за своїм ладом. Її плач по чоловікові - це одна із найзворушливіших сцен у світовій літературі.

Українська народна педагогіка засуджує легковажну поведінку дівчини й парубка. До найвищої моральної риси нареченої вона підносить незайманість. Французький інженер Боцлан в своєму "Описі України" писав: "Добрим словом згадують те, що хоча вільне вживання горілки та меду робить дівчат дуже доступними, однак загальне висміювання та сором, які випадають на долю дівчини, що, втративши свою дівочість, хоче віддатися за парубка, утримують їх від подібних вчинків".² Зрозуміло, що народні звичаї з часом змінюються, але дівоча честь в українців завжди високо цінилась і ціниться зараз.

Високе моральне становище жінки пояснюється тим, що в українців, як і у всіх хліборобських народів, в центрі уваги стоїть матір з її ошадливістю, запопадливістю, із тихою, але постійною турботою про майбутнє потомство, для якого треба заховати і зберегти плоди землі. Хліборобство духовно пов'язало українця з

¹ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу.-1965.- С.352.

² Гійом Левассер де Боцлан. Опис України.- Львів, 1990.- С.78.

землею. яку українці ототожнюють з матір'ю-годувальницею. Поєднання культу землі з культом матері дає українській вдачі ніжність, лагідність, доброту з бажанням допомагати іншим.¹

Вивчення українознавства, використання його виховних засобів, дасть можливість учням побачити ті моральні риси, які характеризували наших предків, співставити і порівняти ті риси із сучасним станом у суспільстві, зробити правильні висновки.

Зрозуміло, що поповнення знань з українознавства має поєднуватись з практичними діями, які формують повагу до дівчини, сестри, матері, покращують становище жінки в суспільстві, і таким чином знання стають керівництвом до дії, формують звичку правильної поведінки.

Думається, що українознавство з його багатющим матеріалом, допоможе відродженню високої моральності українців, сприятиме усуненню тих моральних деформацій і перекосів, які характерні сучасному суспільству.

Вивчення українознавства має своїм завданням показати вихованцям, що постійним ідеалом української етнопедагогіки є людина праці, горда і свідомо своєї гідності. Цьому ідеалові притаманні фізична сила, витривалість, вправність, впевненість у собі, готовність до співпраці, взаємодопомоги. Ця робота допоможе вирішити третє вузлове завдання у використанні українознавства - відродити у свідомості вихованців і їх діяльності високу працьовитість українців.

Використання українознавства у навчально-виховному процесі покликано сформувати в учнів розуміння рупійних сил життєдіяльності людини, розкрити під цим кутом зору особливості українського характеру, допомогти розробити програму самовиховання.

Як відомо, головними духовними рупійними силами життєдіяльності людини є розум, почуття і воля.² Вони так тісно пов'язані між собою, що вдосконалювати їх одну без зміни другої неможливо.

В українському характері, як стверджують жослідники цієї проблеми, почуття часто беруть верх над розумом, а волі для виконання задуманого не вистачає. Як писав М.Дужий: "В нашому національному характері можна завважити якби нерівномірне відношення цих духовних сил. Знаменна його риса - це сильно

¹ Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал //Педагогічні проблеми та дидактичні поради.- Мюнхен, 1969.- С.12.

² Дзерович Ю. Педагогіка.- Львів, 1937.- С.187.

розвинена почуттєвість. Ми вміємо жити настроями і легко запалюємося, але й так само легко зражуємося. Почувань і розуму ми не вміємо погодити разом із собою, попадаємо то в цю, то в ту крайність. Ще частіше виключаємо розум взагалі, хоч він має велике значення як контрольний та керівний двигун життя. Найкращі почування без контролю розуму бувають часто джерелом болючих непорозумінь і трагедій.

А там, де треба волі та творчого й тривалого змагання - ми, звичайно, не видержуємо. Однобічна буйність при недостатці сильної волі робить нас здатними тільки до одноразових поривів і коротких зусиль. Якщо вони вдадуться, ми якстій складаємо руки, а не вдадуться - ми зневірюємося...

В нашій історії маємо безліч прикладів великого героїства, прикладів на одноразове піднесення духа. В переломних хвилях, приступі розпуки ми вміємо піднятися до якнайсмівливіших високих поривів, уміємо героями вмирати, але не вміємо серед невзгод і труднощів жити, з посвятою працювати й послідовно змагати до добра, сили та слави своєї Батьківщини. У торжественних хвилинах високий потрійотизм - а так, у сірі будні звичайно губимося у дрібних особистих справах. При цьому ще й у нас надмірний індивідуалізм, тобто переоцінювання власної думки й особистих інтересів одиниці - з легковаженням, а то й зі шкодою для громадської справи та для загального добра¹.

Знання особливостей українського характеру допоможе учням зрозуміти звернені до української молоді (а значить і до них) слова І.Я.Франка про те, що нова історична доба для нашого народу наступить тоді, коли в Росії впаде абсолютизм, і що, поки, вона ще не прийшла, молодь повинна готувати себе, невтомно працюючи над собою. Далі І.Я.Франко, розкриваючи програму самовдосконалення, праці над собою, закликав: "Здобуйте знання, теоретичне і практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статечних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожна нація і кожна історична доба, а вдвоє сильніше буде їх потребувати велика історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її

¹ Дужий М. Виховання, культура й освіта народу //Календар "Просвіти" за 1935р.- С.31.

історичнім житті всімхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода".¹

І така доба для нашого народу наступила. Вона вимагає відповідно підготовлених людей, щоб змагання українців за свою державу не потерпіли невдачі. Саме вивчення українознавства допоможе пізнати наші помилки в минулому, зрозуміти, до чого вони приводять, дозволить уникнути цих помилок у сучасному і майбутньому.

Наприклад, вивчаючи події в Австрії в середині минулого століття, учнів варто ознайомити зі словами М.Возняка, який підкреслював, що окрім позитивних перемін, 1848 рік викинув узагалі на поверхню українського життя масу мірнот, поставлених на визначні становища, що до них цілком не надавалися й мали дуже малі кваліфікації або й жодних не мали. "Вистарчила одна в пору сказана промова, - каже дуже влучно І.Франко, - одна фраза, сама фігура та постава, щоб із невідомого нікому чоловіка зробити "історичну особу". Історія 1848 року роїться від таких осіб... Їх коротка "історична" діяльність у році 1848 була неперервним пасмом помилок і джерелом пізнішого лихоліття." Обставини вимагали багато людей, а на них була посуха, бо ж 1848р. застав українців цілком неприготовленими до громадського життя.²

Знання психології та характеру українця допоможе педагогам так організувати навчально-виховний процес, щоб його результатом була розумна особистість, яка вміє підпорядкувати розумові свої почуття і якій не бракує волі для досягнення задуманого. Для цього необхідне вміння знайти оптимальне співвідношення між впливами на свідомість, почуття і волю вихованців. І таким чином сформувати особистість, яка знає потреби нації, прагне їх вирішити і невтомно трудитися для цього.

Яким має бути зміст виховної роботи з використанням українознавства?

Вивчення досвіду роботи шкіл показує, що вчителі з метою формування культурно-національних цінностей, національної самосвідомості організують навчально-пізнавальну, предметно-

¹ Франко І.Я. Одвертий лист до української галицької молоді //Збір. тв.- Т.45.- С.402.

² Возняк М. Як пробудилось українське народне життя в Галичині за Австрії.- Львів, 1924.- С. 137-138

трудова, соціально-комунікативна та ціннісно-орієнтаційна діяльність учнів.¹

Організуючи навчально-пізнавальну, педагоги направляють зусилля на глибоке вивчення вихованцями рідної мови, історії рідного краю, пам'яток культури та природи, коріння свого роду як складової народу, пісенно-поетичної спадщини, традицій, звичаїв, обрядів, вірувань, знарядь виробництва та регіонального національного одягу, організують туристично-краєзнавчу роботу, походи молоді з метою вивчення та осмислення історії України і регіонів від найдавніших до наших днів.

У предметно-трудої діяльності вихованців стимулюють до пошуку старовинних книг, збирають легенди, казки, прислів'я, загадки рідного краю і створюють їх рукописні серії, відтворюють у природі типові українське озеленення (посадка чорнобривців, калини, верби, мальв, рути-м'яти і ін.), прилучають вихованців до народних промислів і ремесел, виробництва сувенірів, іграшок тощо.

Цільне місце в організації соціально-комунікативної діяльності посідає участь у підготовці і проведенні традиційних свят рідної мови, створення театральних гуртків, клубів, творчих об'єднань, проведення свят, фестивалів і інших заходів, які сприяють розвитку культури матері і батька, бабусі і дідуся, роду і народу.

У процесі ціннісно-орієнтаційної діяльності актуалізуються знання, емоції і почуття, які відіграють значну роль у закріпленні переконань, гуманістичної спрямованості особистості. При цьому звертають увагу не лише на оцінку діяльності та поведінки учнів педагогом, а розвивають в них уміння самооцінки, взаємооцінки, критики і самокритики.

Вивчення та аналіз наукової літератури, практики роботи сучасної школи дозволяють виділити основні умови ефективного використання українознавства в навчально-виховному процесі. Перш за все необхідна турбота з боку держави про науково-методичне забезпечення національного виховання школярів. Практика вимагає науково обгрунтованих навчальних планів, програм, підручників та посібників для навчання і виховання учнів. Але, як підкреслював І.Франко "учителем школа стоїть" і саме вчитель створює той неповторний дух, який формує національно свідому особистість, а тому необхідно подбати, щоб належним чином організувати підготовку вчителів до використання українознавчого

матеріалу в навчально-виховному процесі. І мова йде не лише про тих, хто навчається у вузі, а передовсім, про тих, хто вже працює в школі. Саме їм потрібна в першу чергу психолого-педагогічна і методична література, така організація методичної роботи, яка б забезпечувала виконання ними нових завдань, поставлених перед школою. Адже шкільний вчитель, підготовлений до такої організації роботи, при якій на першому плані було поставлено інтернаціональне виховання, а по суті зросійщення учнів, і від цього виходила вся педагогічна діяльність. А в сучасних умовах головним питанням національного відродження має стати утвердження і розвиток в педагогічній теорії і практиці *національної системи виховання*.

При цьому національне і вселюдське - це не альтернативні, а взаємопроникаючі дві сторони виховання як соціального явища. *Національне виховання* - це конкретно-історичний вияв вселюдського виховання. Це цілеспрямований, систематичний, врегульований виховний процес, що має на меті утвердження у свідомості нації, народу, етнічної (національної), культурної, мовної єдності, своєї національної неповторності, вагомості, так би мовити, багатючих національних ресурсів. Національне виховання впливає на весь процес діяльності людей даної нації, на формування людини як суб'єкта національної свідомості, національної культури. Національне виховання - не лише засіб "самозбереження" нації, воно також є, так би мовити, ідейною силою зростання національної свідомості, загартування національного характеру, національних почуттів, національної психіки. Нації стають вселюдськими саме тоді, коли вони по-справжньому національні.¹

Організуючи навчально-виховну діяльність, вчитель поєднує особистісні цілі виховання, національні і державні цілі із вселюдськими цілями. Такий підхід випливає із завдань педагогічної науки, з історичного досвіду людства.

Підкреслюючи, що завдання педагогіки - людське виховання, А. Дістервег писав: "Вихователь має справу:

- 1) з окремою істотою, з індивідуумом, наділеним людськими задатками;
- 2) з індивідуумом, що належить до певної нації, індивідуумом, наділеним національними особливостями;
- 3) з членом всього людства.

¹ Киричук О.В. Концепція виховання підростаючих поколінь суверенної України //Рідна школа.- 1991, №5.- С.39.

¹ Римаренко Ю. Національне виховання //Етно-національний розвиток України.- К., 1993.- С.670.

Звідси перед педагогікою стоять три завдання:

- 1) вона повинна рахуватися з індивідуумом і формувати його відповідно до його природних можливостей;
- 2) робити це у відповідності до своєрідності тієї нації, до якої належить індивідуум;
- 3) виховати його відповідно до загальнолюдських цілей”.¹

Процес виховання є складним, багатфакторним процесом, в якому, крім школи, беруть участь такі могутні чинники виховання як сім'я, церква, книжка, кіно, театр, преса, культурно-освітні, спортивні та інші освітні установи, коротше кажучи, все довкілля. Тому важливою умовою використання українознавства у вихованні молоді є забезпечення їх діяльності у національному дусі, їх взаємодія і координація їх зусиль. Це вимагає великої роботи над педагогізацією середовища. Зрозуміло, що вирішити це питання сама школа не зможе. Це функція держави. Але ініціювати таку роботу повинна школа, бо саме в ній сконцентрований найбільш професійно підготовлений виховний потенціал суспільства.

Аналіз роботи шкіл показує, що вони нагромадили значний досвід щодо використання українознавства в навчально-виховному процесі.

2. *Форми і методи організації виховання підлітків і старшокласників засобами українознавства*

Українознавство має відігравати провідну роль у вирішенні завдань національного виховання. Досвід показує, що успішне вирішення цього завдання можливе тоді, коли ідеї українознавства покласти в основу всього навчально-виховного процесу, *забезпечивши єдність навчальної і позакласної діяльності школярів*. При такому підході уроки українознавства, позакласні заходи відіграють систематизуючу роль, дозволяють формувати світобачення дітей на основі вивченого учнями (як на уроках, так і самостійно) матеріалу.

Система роботи, що складається в кожній школі, залежить від традицій, які є в ній, від рівня підготовки вчителів, традицій місцевості і т.п. Але запорукою успіху є велика пошукова робота, залучення до неї ентузіастів, відданих справі виховання дітей.

¹ Дистервег А. Три заметки о педагогике и стремлениях учителей //К чему стремится педагогика, какой она должна быть и в чем ее задача? - Избр.пед.соч.- М., 1956.- С.235.

Результатом такої роботи є створення Малих академій народних мистецтв, музеїв, світлиць, проведення свят, використання матеріалів на уроках і т.п. Головним є те, що учні стають активними учасниками творчої діяльності, співавторами уроків і позакласних заходів, які відкривають перед нами дивовижний своєю красою і духовною наснаженістю світ народного життя, пісень, легенд і почувань наших далеких пращурів і сучасників. Такі заходи збагачують душу і серце високими думами і почуваннями вірності батьківському домові, рідній землі, Батьківщині, дають можливість дітям зрозуміти самим себе, без чого не може бути правильного виховання.

Разом з тим є провідні засоби національного виховання школярів: рідна мова, історія народу, народна педагогіка, практика життя.

Рідна мова є одним із найважливіших засобів національного виховання школярів. К.Д.Ушинський писав: “Мова народу - краший, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина. Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожного покоління залишаються в мові - в спадщину потомкам. Мова - найживіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі і майбутні покоління в одне велике, історичне живе ціле. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, а є якраз саме цим життям”. Ушинський приходив до висновку: “Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ”.¹ Тому навчання і виховання підростаючих поколінь рідною мовою є найпершою турботою будь-якого народу.

“ Можна вміти багато мов, але тільки рідна мова є мовою серця, а всі інші мови є мовами розуму й хліба - зауважує Володимир Целевич”.²

Глибокі знання рідної мови є запорукою опанування інших мов, в тому числі й близькоспоріднених. Коли інша витісняє рідну в процесі виховання, це відчужує дітей від найсвятішого - всього материнського, батьківського. Відчуженість же (повна або часткова) від рідного слова веде за собою відчуженість від моралі, культури, історії не лише рідного, а й інших народів. Дитина прозріває, стає, власне, людиною насамперед завдяки материнській мові.

¹ Ушинський К.Д. Рідне слово //Вибр.пед.тв.- Т.1.- К., 1983.- С.123.

² Целевич Володимир. Нарід, нація, держава.- Львів, 1934.- С.13-14.

К.Д.Ушинський підкреслював, що кращий і навіть єдино правильний спосіб проникнути в характер народу - засвоїти його мову. І чим глибше ввійшли ми в мову народу, тим глибше ввійшли в його характер. Будучи найповнішим відображенням батьківщини й духовного життя народу, мова разом з тим є для дитини кращим тлумачем природи й життя, що оточують її.

Мова є головним рушієм духовної культури народу. Іван Огієнко писав: "Рідна мова - то душа народу, то його живе серце; гине чи занепадає мова - гине і занепадає нарід. Цю протсу думку знають народи з найдавнішого часу, і з найдавнішого часу обороняють свою рідну мову, як скарб найдорожчий.

З рідною мовою тісно зв'язані різні звичаї, перекази і взагалі цілий традиційний уклад життя, - все це міцно сполучається рідною мовою в одне гармонійне ціле. Заберіть звідси рідну мову - і цілий цей такий нам близький та рідний уклад стане тільки простою етнографією. Ось через це кожний, хто втрачає рідну мову, тим самим перестає бути органічним членом свого народу; він може цікавитися своїм народом, може навіть допомагати йому, але вірним сином своєї нації безмовна особа ніколи не буде".¹

Дивитися на мову можна з різних позицій: філософських, психологічних, трактувати її як об'єкт наук природознавчих, розглядати її як засіб спілкування тощо. Але заслуговує на увагу і погляд: "Коли брати на увагу суцільність ознак, що творять націю, мова буде одна з найважливіших прикмет самостійності народу. Звідси така велика дбайливість - зберігати мову, а то з упадком мови, мовляв, перестає існувати народ тієї назви, яку мав до того часу, доки мова його ще жила. Таке розуміння мови, як такого важливого чинника для існування нації, зустрічається з національно-політичною програмою життя народу. Таке розуміння мови - більш емоціонального, почуттєвого характеру, та не лічитися з ним не можна. Ми можемо воювати з таким розумінням, як хочемо, а проте почуватимемо, що щось у ньому таки є. Ми можемо проти цього боротися, самим собі доказувати, що це дурниця вважати мову за якісь "національні святощі", розум дасть проти такого розуміння безліч аргументів, та почуття буде нам піддавати зі свого боку силу прикладів, які дозволять нам із легким серцем залишати з боку емоціонального розуміння ваги мови в житті народу.

¹ Огієнко І. Рідна мова і культура народу //Шлях виховання й навчання.- Львів, 1934.- Ч.1.- С.31.

Від таких поглядів відгонить романтикою Гріма, віє захопленням діячів I й II галицького відродження XIX ст., такі погляди й досі характерні для різних народів і найбільш для недержавних, і вони зовсім зрозумілі, а то й для самої нації, для її виховання корисні. Можна з ними не погоджуватися. Але ж об'єктивно треба сказати, що культуру мови вони посувають наперед".¹

Кращі сини і дочки українського народу постійно добивалися навчання дітей у школах рідною мовою (М.Костомаров збирав гроші на видання українських шкільних книжок, П.Куліш склав дві граматики, Т.Шевченко видав малий український буквар). Але ця боротьба не була успішною. В записці до законопроектів, поданою 37 депутатами Державної Думи в 1908 році вказувалось, що "треба доконче вчити дітей рідною мовою, щоб наука добре йшла, - значить на Україні треба вчити по школах українською мовою. Інакше український народ не вийде з теперішньої темноти, убожества і поневіряння".² Однак більшість членів думи виступила проти навчання дітей українців українською мовою.

І в радянський період розпочата в 20-ті роки українізація не досягла мети. Здійснювалась цілеспрямована русифікація українців. У 1938 році, нібито за проханням республік, Сталін видав постанову про обов'язкове вивчення в неросійських школах російської мови. З часом російська мова стала обов'язковою в усіх закладах освіти, починаючи з дошкільця. Це негативно вплинуло на знання як української, так і російської мов.

Педагогіка українознавства обґрунтовує те положення, що інші мови треба опановувати лише тоді, коли рідна мова, народний спосіб мислення пустять у душі дитини глибоке коріння. Про це писав у "Великій дидактиці" Я.А.Коменський, цього домагалися К.Д.Ушинський, Г.С.Сковорода, І.Я.Франко, С.Русова, Г.Ващенко, В.О.Сухомлинський.

Я.А.Коменський прийшов до висновку, що для правильного розвитку дитини потрібно, щоб вона до шести років пройшла материнську школу, наступні шість років навчання - це школа рідної мови, а вже потім дитина може вивчати іноземну мову. К.Д.Ушинський стверджував, що іноземна мова має вивчатися дітьми з 8-10-ти чи з 12-13-ти років.

¹ Сімович Василь. Рідна мова й інтелектуальний розвиток дитини //Шлях виховання й навчання.- Львів, 1934.- Ч.1.- С.35.

² Грушевський М. Про українську і українську школу //Освіта, 1991, 4 січня.

Кожна людина повинна любити і шанувати свою рідну мову. Та любов і пошана найкраще виявляється вивченням рідної мови і літератури.

На жаль, ми дожилися до того, що у 1991-1992 навчальному році в Україні українською мовою навчались лише 49,1 відсотка від загальної кількості школярів, а в 1993-1994 - 53,4 відсотка учнів. Як бачимо, поступ дуже малий. У 1992-1993 навчальному році у Запорізькій області українською мовою навчалось лише 25 відсотків школярів.¹

У багатьох великих містах України є лише по одній українській школі. Між тим, молодь поволі втрачає бажання до вивчення рідної мови. У Бердянську, наприклад, мешкає 47 відсотків українців, а з них майже дві третини на останньому переписі вказали, що не вважають українську мову рідною.

Південь та Схід України, зазначили учасники Всесвітнього форуму українців, перетворюється на нашу духовну діаспору.² Але і цього декому замало. І тому пропагується необхідність запровадження в Україні двох державних мов, двомовних шкіл і т.д. Це не що інше, як намагання узаконити знання лише однієї мови (звичайно ж не української!), утвердити її перевагу над українською.

У даний час необхідно зробити українську мову мовою навчання українських дітей, що сприятиме успішності засвоєння знань з історії, традицій, формуванню гордості за свій народ. Особливу увагу треба звернути на вивчення української мови як державної мови в Україні. Вона має вивчатися у всіх закладах від дитсадка до вузу. Державною мовою повинні володіти всі громадяни України: це забезпечить їм вільний вибір навчального закладу для здобуття спеціальної освіти, заняття будь-якої державної посади, можливість служби в Збройних Силах України.³

Нас тривожить те, що понад 90% педагогів, опитаних нами, в т.ч. і українські словесники, вважають мову насамперед засобом для спілкування. А функціям збереження нації, її культурно-історичної спадщини не надають належного значення. Таке спрощене розуміння ролі мови веде до легкої відмови від неї, її засмічення тощо.

Тому першочерговим завданням є праця над формуванням в школярів розуміння значення і ролі мови в житті нації,

¹ Освіта, 1992, 22 вересня.

² Освіта, 1992, 1 вересня.

³ Україна XXI століття: стратегія освіти // Освіта, 1992, 18 серпня.

створення умов для її функціонування. Копіткої праці державних установ, громадських організацій, науковців вимагає розширення і підвищення якості підготовки вчителів української мови, видання шкільних підручників і ін. Без вирішення цих питань Закон про мови залишиться не виконаним.

В школах України нагромаджено певний досвід прилучення учнів до вивчення і пропаганди рідної мови. В них працюють численні гуртки любителів мови та літератури, драматичні гуртки, організовано поглиблене вивчення літератури, стали традиційними свята рідної мови, предметні олімпіади, проводяться уроки українознавства, присвячені рідній мові тощо.

Розкриваючи досвід роботи вчителів-словесників, директор Львівської ЗШ № 40 Б.Д.Яцульчак розповідає, що в час національного відродження словесники школи поставили перед собою завдання повернути дітям правдиву Україну з її сумною, часто трагічною, але героїчною історією. Вони показують учням, що людську особистість визначає її духовний зміст. Із силою духу не зрівняється ніяка сила. Людина стає людиною лише тоді, коли побачила красу вечірньої зорі і хмаринок, почула спів птахів. Відтоді думка і краса йдуть поруч, підносячи і звеличуючи людину.

Тому вчителі української мови і літератури школи № 40 взяли на себе місію повернути дітям духовні надбання українців. Їхні мудрі, добрі традиції. Наприклад, на уроках ідеї етнографії та фольклору, питання моральних якостей є провідними. Вони спрямовані на те, щоб схвилювати байдужих дітей, вивести їх із стану інертності.

Не можна пізнати світ, себе в ньому, обрубуючи власне коріння. На болючі питання "Хто ми?", "Які ми?", "Чиїх батьків діти?" учні дістають відповіді на уроках літератури. Не слід повторювати відому нам помилку "старшого брата", що нас, українців, невідомо звідки підкинули у спільну коліску, якою була Київська Русь.

Наша історія стверджує, що якраз Україна була прабатьківщиною оріїв-хліборобів, котрі заклали основи європейських культур. Треба не чекати, поки "німець покаже, та й до того ж історію нашу нам розкаже", а придбати для домашньої бібліотеки книги, щоб про все дізнатися самому, запам'ятовувати, бути цікавими співбесідниками.

Україна - це своєрідний духовний храм. Тільки треба вміти брати з нього благовійний дух. Народ у безнадії жив завжди надією. А вижити допомагала пісня, ця жива схованка людських

почуттів, жива душа народу. Пісні, які краями серце, оживили не одну приспану душу. Цьому сприяє нова програма з літератури у восьмому класі, де багато часу відведено на вивчення народної творчості, зокрема пісень.

При вивченні календарно-обрядової поезії діти з подивом слухали про першого українського вченого-правознавця П.П.Чубинського. Його знає весь світ, тільки не ми. Назавжди запам'ятали учні його вогнекрилу пісню "Ще не вмерла Україна", якій судилось пережити всіх найлютіших імператорів і стати національним гімном.

Зацікавились діти вченим великої ерудиції - академіком А.Кримським. Його перу належить понад тисячу наукових праць з різних галузей гуманітарних знань. Треба ознайомити дітей з його методикою записів пісень, обрядів, звичаїв.

Після ознайомлення із творчістю вченого-фольклориста Ф.Колесси восьмикласники виконують письмові роботи-спогади "Було у моєму дитинстві", "Моя колискова пісня", "Легенди мого рідного краю" та ін. З приємністю читаються щирі дитячі зізнання: "Чарівна і ніжна українська пісня. Є в ній щось, що хапає за серце, щось глибоке, задушевне. Зворушливість слів та мелодії розлиті у всьому: в словах, часто цестливих, у порівняннях разючих, у сумно-журливій ритмомелодії. А іноді і просто не знаєш, у чому. Мило та й годі!"

Діти з нетерпінням чекають уроків-конкурсів на кращого читця вірша чи виконавця пісень. Учні повністю самі ведуть такі уроки і старанно готуються до них. Членами журі мають право бути переможці попереднього уроку-конкурсу.

Як підсумок вивчення усної народнопоетичної творчості, проводиться загальношкільне літературно-мистецьке свято "Хато моя біла, пісенна кринице".

- Велике виховне значення мають розшуки учнями рідкісних книг, вивчення прислів'їв, приказок, оповідань, казок, створення рукописних збірників.

Повноцінне засвоєння українознавства немислиме без знання історії України.

"Хто не знає спільної і славної минувшини своєї нації, - писав Володимир Целевич, - той не може її правдиво любити і для неї посвячувати життя. Історична традиція... зв'язує минувшину з теперішністю і будучністю, скріплює любов теперішніх і грядучих

поколінь до великих предків і тим самим розпалює любов до своєї нації".¹

Якщо українські юнаки не глянуть у минувшину, не будуть мати основних знань про зусилля й змагання своїх батьків; якщо не будуть знати їх чеснот і похибок - то легко можуть зірвати нитку, яка лучить з попередніми поколіннями, можуть зійти на хибні дороги, даремно повторюючи вже перебуті зусилля, й тратити сили на цілі незгідні з загальним добром народом. А є світлі, але й сумні картини з нашої бувальщини. Перші треба наслідувати, другі оминати², - підкреслює відомий український педагог Юліан Дзерович.

Тривалий час учні одержували в школі, через літературу та різні засоби інформації перекручені, фальшиві історичні відомості. Робилося все, щоб прищепити українській молоді почуття менше-вартості, прагнення слухатися "старшого брата", бути покірним йому. В результаті, як констатує В.Скуратівський, ми збайдужіли до своєї історії, пісні, традицій, звичаїв, до своїх духовних витоків.

Відповідальне завдання школи, вчителя, батьків - дати дітям знання правдивої історії, відновити історичну пам'ять українців.

Досвід показує, що для формування цілісної історичної свідомості важливо забезпечити усвідомлення учнями, що вони належать до народу, історія якого сягає у глибоку давнину, багата славними сторінками і видатними представниками, що цей народ волелюбний і дружелюбний, талановитий і працьовитий. Цьому в повній мірі сприятиме поєднання вивчення історії України з історією краю і історією родини. Саме такий підхід дає можливість учням одержати відповіді на питання "Хто ми?", "Чиї діти? Яких батьків? Ким, за що закуті?", допоможе жителям України розуміти один одного, уникати на ґрунті незнання історії непорозумінь і конфронтацій, які нерідко зустрічаються.

Наша складна історична доля привела до того, що члени однієї сім'ї часто опинялися на протилежних полюсах боротьби за Україну, а жителі одного регіону мають відмінні від інших регіонів традиції визвольних змагань. Незнання, нерозуміння цього приводить до протистояння, поділу на свідомих і несвідомих, ворогів і героїв тощо. Це тільки ослаблює український народ в справі будівництва незалежної держави. Поєднання вивчення історії

¹ Целевич Володимир. Нарід, нація, держава.- Львів, 1934.- С.14.

² Дзерович Юліан. Педагогіка.- Львів, 1937.- С.59-60.

родини, краю, всієї України покликане для об'єднання всього народу в досягненні спільної мети. Бо нація, яка у вихованні молодих поколінь "зреклася би плекати одіичені й витворені віками традиції, та замість самостійної праці й творчої мислі, волила б наслідувати чужих, поповнила б повільне самогубство"¹.

У практиці роботи сучасної школи, крім уроків історії, проводиться відзначення історичних дат, національних і державних свят, вшанування героїв визвольних змагань, пошукова діяльність учнів у дослідженні невідомих сторінок історії, зустрічі з учасниками історичних подій, впорядкування могил борців за волю України, створення кутків і музеїв тощо.

Велику роботу провів колектив Саджавської середньої школи Івано-Франківської області над вивченням історії свого села. В результаті наполегливих пошуків зібрано надзвичайно цінний матеріал (серед експонатів є і унікальні), який розкриває розвиток села, його історію, долі односельців від часу заснування села до теперішніх днів. У музеї відбуваються зустрічі з односельцями, ветеранами визвольних змагань і праці, уроки українознавства, історії, етнографії тощо.

У кожному населеному пункті є свої історичні чи легендарні місця, пов'язані з реальними подіями глибокої давнини. Про них у народі існує безліч легенд та переказів, казок. У такий спосіб людська пам'ять зберегла для нас численні сліди історії, оповіді про героїчні вчинки наших предків, яким довелося вести тяжку і виснажливу боротьбу проти поневолювачів, відстоювати свою незалежність.

Пригадаймо дитинство: скільки забавних оповідок ми чули з уст старших людей про походження криниць, давніх шляхів. У кожному переказі або легенді відтворено глибину століть, оспівано мужність жителів отчої землі, палке кохання і зраду. Оповіді ті, наповнені світлим романтизмом, високим струменем поезії, передавалися з покоління в покоління, виховували у дітей любов до рідного краю, формували естетичні смаки.

Постійною турботою учителів має стати збір цих легенд і оповідань, книг про рідний край, народну творчість. Велику допомогу у вихованні дітей на традиціях нашого народу дають книги В.Скуратівського "Берегиня", С.Пушика "Галицька брама", "Перо золотого птаха", "Страж-гора", збірки "Закувала зозуленька",

"Сміються, плачуть солов'ї", Р.Федоріва "Камінне поле", "Отчий світильник", книги з історії України, мистецтвознавства тощо.

Доцільно залучати учнів до проведення пошукової, дослідницької роботи в селі, під час якої розробити карту села і навколишніх полів, луків, водоймищ, зібрати оповідання, легенди від старожилів про назви вулиць, урочищ, кутків.

На основі зібраного матеріалу в школі варто створити краєзнавчий музей. Матеріали досліджень можуть бути покладені в основу проведення уроку на тему "Отче поле" і т.п.

Уроки українознавства можна проводити і у вигляді екскурсій в природу, у вигляді зустрічей в мальовничому куточку села, де діти ознайомляться з історичним минулим, поспілкуються з людьми, які знають історію села.

Одним із домашніх завдань, які даються дітям на канікули, можуть бути завдання по збору казок, легенд, вивчення ігр, веснянок тощо. На основі зібраного матеріалу проводяться уроки, готуються збірки казок, оповідань.

Важливу роль варто відвести і фольклорній практиці учнів як складової частини українознавства. Для неї треба завчасно розробити завдання, підготувати для учнів пам'ятки, опрацювати відповідну літературу, навчити учнів спілкуватися з людьми, вести записи і т.п.

Велике значення в роботі з українознавства займає вивчення біографії відомих людей, які вийшли з даного населеного пункту, де знаходиться школа, збір матеріалів про них, створення альбомів, кутків і шкільних музеїв.

Виховне значення краєзнавчої наукової роботи глибоко і тонко розумів видатний педагог В.О.Сухомлинський, який прищеплював школярам з найменших літ любов до рідної місцевості, "малої" батьківщини. Він з повним правом твердив, бо перевіряв практично, що отчий край, його природа з невичерпним багатством явищ, дивовижною красою - то "вічне джерело дитячого розуму".

Тому важливу, підкреслював Сухомлинський, аби перші наукові істини діти засвоювали не за підручником, а з життєвих джерел рідного краю. Треба оживити діяльність краєзнавчих музеїв, які були раніше відкриті, вдихнули в них друге життя. Потрібно також створювати фольклорно-етнографічні музеї, вивчати топоніміку місцевості, історію вулиць, міст і сіл тощо.

Багаті виховні можливості мають свята родинного єднання "Роде наш красний", "Історія мого родоводу" та ін. Ось як описує

¹ Дзерович Юліан. Педагогіка.- Львів, 1937.- С.61.

Довганюк Я. урок на тему "Роде наш красний", проведений у 5-му класі Ганьківської ЗШ Снятинського району, що на Івано-Франківщині. Класне приміщення прикрашене українськими рушниками. Готуючись до уроку, учні схематично відтворили дерево свого роду. Відомості про родовід окремих учнів сягнули у глибочинь віків.

Діти принесли з сімейних альбомів численні світлини своєї рідні. Є портрети кольорові, чорно-білі, урочисті й з печаттю смутку. Вони - як життя наше, як пам'ять народна. Діти по черзі розповідають про своє родовідне дерево. Видно, що вони змалечку усвідомлюють особисту причетність до свого роду, його глибокого й вічного коріння, яке втратити дуже страшно. Хвилюючою ілюстрацією до цих слів звучить народна пісня у виконанні простої сільської жінки, запрошеної на урок. Тужливо плаче сопілка. Слова і мелодія проникливо розповідають про дівчиноньку, котра відбилася від свого роду та в сльозах завікувала. Інша жінка говорить про свій рід, про професію діда й прадіда. Вона показала зразки полотна, які ткала разом з матір'ю. Учні також повідали про діяльність своїх дідусів і бабусь, їхні добрі справи.

Розповідь за розповіддю, і ось клас переходить від родоводу окремих сімей до родоводу рідного села, свого народу. Скільки в ньому славних імен!

На закінчення уроку одна з учениць читає власний вірш. Звучать теплі й щирі слова про пам'ять і пам'ятники, про рідну мову, землю та людей, котрі в ній живуть. Про те, чим ми всі сильні і дужі.

До уроку "Роде наш красний", проведеного класним керівником 9 класу Іллінецької ЗШ Снятинського району Івано-Франківської області Тимофійчук Н.М.¹, учні збрали цікавий матеріал про своїх прабабусь і прадідів, бабусь і дідусів, матерів і батьків, братів і сестер. Батьків запросили на урок. Саме тут, зібравшись гуртом, можна спокійно поговорити, згадати свій рід, своє дитинство, побачити своїх діток в запальному танці, спробувати свої сили в козацьких забавах, заспівати разом українську народну пісню, яка з давніх давен згуртовує людей.

Розповіді батьків, домашні реліквії наочно продемонстрували учням, що життя і долі їх родин тісно пов'язані з історією розвитку нашої Батьківщини, дали можливість вихованцям відчути свою причетність до історії свого народу.

¹ Урок описала заступник директора Іллінецької ЗШ Матійчук Н.І.

Зміцненню сім'ї, формуванню любові до батька-матері, бабусі і дідуся як носіїв сімейних традицій сприяє проведення уроків народознавства на теми "Мамина колискова", "Мамина пісня", "Бабусина казка", "Колишися, колисочко, колишися" та ін. На таких уроках діти виступають не споживачами готової інформації, а дослідниками, безпосередніми співтворцями цих уроків. Ці уроки збагачують душу і серце дітей високими думами і глибокими почуттями - вірності батьківській хаті, маминій пісні, рідній землі. Крім цього, такі уроки - вірний шлях до розуміння дітьми самих себе, без чого не може бути правильного виховання.

Ось як, наприклад, провела урок на тему "Мамина колискова" вчителька Грушецька Г.В. з учнями п'ятого класу.¹

Клас прибраний вишивками, рушниками. Зібрались гості, а серед них - матері і бабусі. Над дитячою колискою вчителька співає колискову пісню. А потім звертається до учнів. Не обов'язково бути великим музикознавцем, щоб відчути глибину маминої пісні, яка заспокоює дитину, зігріває її теплом і ласкою, вчить працювати, боротися і перемагати, захищати добро і ненавидіти зло.

Коліскова пісня - це наша родовідна пам'ять, наша історія. Скільки їх склав наш народ і як мало їх знають сучасні матері і діти. Тому, готуючись до цього уроку, діти по крупинці збирали цей дорогоцінний скарб, щоб зберегти для себе і нащадків. У цих піснях переплетені радість і біль, тривога і надія.

Одна за одною линуть з дитячих уст коліскові пісні, розповіді про них. Кожна колісаночка віє поетичною неповторністю, казковим дивосвітом. Під спів любимої матусі виростили поети і композитори, хлібороби і захисники рідної землі, філософи і мудреці, звичайні люди. Сьогодні найбільше знають таких пісень бабусі, які прийшли з онуками в школу.

Діти просять матерів і бабусь проспівати таких коліскових, яких, можливо, і не чули в інших сім'ях.

І довго ще линув ніжний спів коліскових у класі.

Не менш цікавий матеріал збрали учні про історію коліски, бо навіть не з будь-якого дерева робили її, а лише з клена, калини, явора, дуба, щоб діти були здоровими, дужими і співучими.

Великі дороги у широкий світ завжди починається від стежки до рідної оселі, від материнської пісні, співаної над

¹ Опис уроку проведено Жирак Н.В., заступником директора Верхньолипицької ЗШ, Рогатинського району.

колискою. А хіба та кровна біль Т.Г.Шевченка за долю народу не родилася з колискової, про що й сам поет писав:

Мене там мати повивала
І, повиваючи, співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дитину.

І чим більше буде проспівано народних, колискових пісень, тим щедрішими, духовно багатішими станемо ми, наші діти і внуки. Хай не збідніє українська хата материнською піснею і бабусиною казкою!

Втілення українознавства в свідомість й душу наших дітей йде через українську народну педагогіку.

На Україні термін "народна педагогіка" вперше у науковий обіг увів О.В.Духнович у своїй знаменитій праці "Народная педагогія в пользу училищ і учителей сельских" (Львів, 1857 р.). Народна педагогіка - це неписаний, багатотомний усний підручник про навчання й виховання підростаючих поколінь, який твориться народом, зберігається в його пам'яті й постійно ним використовується, систематично збагачується і вдосконалюється.¹

Наукова педагогіка знаходить своє відображення у працях вчених, а народна - в рідній мові, фольклорі, в народних звичаях, традиціях, святах, обрядах, ритуалах, символах, образотворчому, музичному, танцювально-хореографічному мистецтвах, у знаннях і досвіді родинного виховання дітей, у сімейно-побутовій культурі, народних дитячих іграх і забавах.

Народна педагогіка наймудріша, бо вона створювалася протягом віків, шліфувалася, перевірялася досвідом мільйонів людей багатьох поколінь. Розділяючи цю думку, В.О.Сухомлинський писав, що "школа завжди буде найважливішим вогнищем мудрості народу".

Педагогічний вплив народної педагогіки на формування особистості важко переоцінити. Діти й підлітки сприймають її легко, природно і просто, навіть не відчуваючи, що їх виховують.

Тому народна педагогіка здавна і привертала увагу багатьох діячів культури.

Виховний досвід українського народу висвітлював Г.С.Сковорода. Тенденцію самотності родинно-побутової культури українців у зв'язку з активізацією національного життя народу відображено у творчості І.П.Котляревського. Важливе значення має

¹ Стельмахович М.Г. Народна педагогіка.- К., 1985.- С.13.

трагування батьківської педагогіки Т.Г.Шевченком, І.Я.Франком, Лесею Українкою. Українську етнопедагогіку робили об'єктом своєї обсервації Ю.А.Федькович, Б.Д.Грінченко, С.І.Воробкевич. Високо цінили її, зокрема народні пісні, музику, казки, міфологію М.О.Добролюбов, М.В.Гоголь.

І.Я.Франко переконливо доводив, що справжню демократичну школу не можна побудувати, не врахувавши кращих надбань народної педагогіки. Справжня школа без народної педагогіки не може обійтися, бо вона є містком, який поєднує домашнє виховання із шкільним, школу із сім'єю.

Із скарбів народної педагогіки черпали цінний досвід А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський.

Проте роки сталінського свавілля, коли піддавалися анафемі генетика, педологія, кібернетика й соціологія, негативно позначилися і на народній педагогіці, вивченням якої науковці протягом ряду десятиліть фактично не займалися.

В.О.Сухомлинський мав намір написати про українську народну педагогіку спеціальну книгу. В одному з листів до відомого дослідника чуваліської народної педагогіки Г.Н.Волкова він писав: "Про народну педагогіку до сих пір ніхто серйозно не думав. І, напевно, це завдало багато шкоди педагогіці. Я переконаний, що народна педагогіка - це зосередження духовного життя народу. В народній педагогіці розкриваються особливості національного характеру, обличчя народу. Якщо в майбутньому знайдеться достатньо сил, я візьмуся за українську народну педагогіку".¹

На жаль, написати книгу В.О.Сухомлинський не встиг. Але народна мудрість стала одним із найважливіших джерел його педагогічної творчості.

В практиці роботи шкіл помітна зміна ставлення до народної педагогіки. В навчально-виховному процесі широко використовуються народні знання про різноманітні сфери життя (про народне землезнаство, зокрема про хліборобство, медицину, математику, метеорологію та ін.), в позакласній діяльності відроджуються традиції, звичаї, обряди, ремесла українського народу.

Наприклад, в Івано-Франківській ЗШ № 10, в розділі "Система виховної роботи", затвердженій педрадою в 1990 р. концепції національної школи, серед інших завдань передбачено проведення днів педагогіки та організацію Малої Академії Мистецтв (МММ).

¹ Див.: Радянська освіта, 1972 р., 20 грудня.

Починаючи з 1990-1991 навчального року, один раз в чверть, учні I-XI класів разом з своїми батьками проводять уроки та беруть участь в загальношкільних зібраннях за попередньо визначеними темами. Ця робота проводиться щосуботи, що дає можливість залучати якнайбільше батьків учнів.

Перший день, який проводять у жовтні, мав таку програму: урок 1 - "Мамина пісня"; урок 2 - "Пісні рідного краю" та загальношкільний фестиваль "Дзвенить піснями Україна".

Під час другого дня (грудень) "Українські народні ремесла" проведено три уроки: "Традиційні ремесла України", "Писанка - символ життя", "Золоті руки майстра".

Після уроків працювало загальношкільне "Місто Майстрів", де учні, батьки, запрошені майстри демонстрували свою майстерність в різних ремеслах, в мистецтві. Була виставка учнівських і батьківських робіт.

Третій день "Українська культура", який проведено в лютому, мав у програмі уроки "Традиції в українській культурі", "Культура української мови", інсценізацію гуцульського та покутського весільних обрядів.

Завершальний, четвертий день, був загальношкільним святом весни (травень). Учні 1-6 класів проводили свято веснянок і гаївок а учні 7-11 класів - свято українських народних ігор та забав.

Характерна при підготовці і проведенні днів народної педагогіки була висока активність батьків та учнів. Після багаторічного байдужого ставлення до народних традицій, звичаїв, ремесел, кожний намагався показати те, що збережено в його сім'ї, в селі, звідки він походить, продемонструвати свою майстерність. Відчувалося велике прагнення передати збережене дітям. І, як результат, батьки стали не гостями школи, а справжніми учасниками і організаторами навчально-виховного процесу. Вони з великим бажанням беруть участь у підготовці і проведенні уроків українознавства, позакласних занять, виставок.

Прилученню учнів до народних ремесел, традицій, фольклору сприяє робота малої академії мистецтв - творчої сім'ї обдарованих дітей. В МАМ працюють факультети вишивки, писанкарства, сопілкарів, лозоплетіння, декоративно-вжиткового мистецтва, конструювання, дизайну, драматичного мистецтва, декламаторів, фольклорний.

Гордістю учнів і вчителів школи є культурно-просвітницький клуб "Світлиця" - молодіжне об'єднання з

вивчення історії рідного краю, його традицій і звичаїв, культурних надбань. Членами клубу підготовлено і проведено наукову конференцію "Січові стрільці: історична доля" з участю професора Прикарпатського університету В.В.Грабовецького, свято "Ой у лузі червона калина"..., зустрічі з відомими культурними діячами краю. Традиційними стали Шевченківські свята, відзначення Різдва святих та інших свят народного календаря.

Як відзначає заступник директора цієї школи з виховної роботи С.С.Уварова, використання в навчально-виховному процесі школи народних традицій, звичаїв: ремесел: обрядів тощо сприяло формуванню духовної атмосфери єднання педагогів, батьків та учнів, спричинилося до покращення ставлення учнів до праці, підняло рівень їх вихованості.

В арсеналі народної педагогіки на чільному місці стоїть фольклор - усна творчість трудового народу. Фольклор - це першовитоки оригінального світосприймання, самобутнього тлумачення явищ природи і людського життя. У думах, піснях і приказках, скоромовках, лічилках та інших фольклорних перлинах у високопоетичній і глибоко ліричній формі відображено весь культурно-історичний, мистецький шлях народу, його життєвий досвід, його мудрість і етику.

Як підкреслює академік АПН України М.Г.Стельмахович: в етнопедагогічній системі фольклор виконує особливу функцію, він проголошує виховну програму й одночасно виступає як основний засіб її реалізації.

Засвоєння фольклору сприяє вихованню патріотизму, хоробрості, чесності, людяності в дітей і молоді.

Однією з найбільш поширених форм виховання школярів є створення фольклорно-етнографічних ансамблів. В останні роки їх чисельність в школах значно зростає.

Серед кращих фольклорних ансамблів Коломийського району - фольклорно-етнографічний ансамбль "Обереги" Ковалівської середньої школи¹, який створений в 1986 році. Керує ним вчитель-методист, відмінник народної освіти, вчителька музики Юзюк Г.П. В складі ансамблю 30 учнів 9-11 класів, вчителі, батьки.

В програмі ансамблю: "Вечорниці", де відтворено обряд посвяти у парубки і дівки, ворожіння перед святом Андрея; "Весілля" - пісні, танці, обрядові дійства під час ковалівського

¹ Матеріал про ансамбль представила його учасниця, заступник директора школи з виховної роботи Пашник О.М.

весілля; "Вертеп" - різдвяне дійство хлопців; "Великдень" - ігри, гаїлки, Великодні пісні, забави молоді. Є також свята Івана Купала, Петра, Обжинки та ін.

Ансамбль з успіхом виступав на міжнародному фестивалі фольклору в м.Києві (1990 р.), на республіканському огляді-конкурсі фольклорних колективів (1991 р.), на міжнародному фестивалі фольклору "Берегиня" в Луцьку (1991 р.), брав участь в телепередачі "Сонячні кларнети" та ін.

Під керівництвом вчительки Юзюк Г.П. учасники ансамблю зібрали й оформили в альбом понад сто народних пісень. Збираючи народну творчість, старшокласники засвоюють народну духовність, норми народної морали, освоюють і вчаться зберігати родинні традиції, оволодівають мистецтвом, привчаються шанобливо ставитись до батьків, дідусів і бабусь, до народних звичаїв. Зібраний матеріал використовується на уроках і в поза-класних заходах, сприяє вихованню всього учнівського колективу.

Спілкування учнів із старшими в процесі збирання матеріалу та в роботі гуртка формує в них національну самобутність, творче ставлення до дійсності, сприяє збереженню і розвитку традицій і звичаїв українського народу. Відновлюючи забуте, учні утверджують в своїй свідомості ідеал українця - людини лагідної і широї, мудрої, доброзичливої і гостинної, дотепної і жартівливої, талановитої і працьовитої, доброго господаря, славного захисника свого роду і Вітчизни.

Складовою народної педагогіки є традиції, обряди, звичаї, які пов'язані з народним календарем, Школярі залучаються до підготовки і проведення Нового року, колядок, щедрівок, театралізованих вертепів, обжинків, Івана Купала, Андрея, веснянок та гаївок тощо. Почесне місце серед дат народного календаря займають хліборобські свята, збагачені тисячолітнім досвідом мудрості й краси людей праці, а також обрядові свята і звичаї. Їх вивчення і проведення показує учням величезне духовне багатство народу, його морально-етичні та художньо-естетичні ідеали, вчить поважати працю і людей праці, любити свій народ.

Становлення незалежної держави, формування духовності народу, його громадянської позиції в значній мірі залежить не лише від історичних традицій, але й від того, як ці традиції поєднуються з реальним життям. Тому організація практичного життя школярів, їх трудової діяльності відіграє значну роль в національному вихованні.

У досвіді шкіль важливе місце займає робота з розвитку учнівського самоврядування, організація позакласної діяльності, робота над удосконаленням навчально-методичної бази, впорядкуванням території школи й мікрорайону тощо. Тут важливо є співпраця педагогів, учнів та батьків у вирішенні всіх питань життєдіяльності школи.

Добрі традиції такої співпраці склалися в ЗШ № 18 міста Івано-Франківська, де вчителі показують учням приклад ставлення до праці, беручи участь у господарських справах, в гуртках художньої самодіяльності, в громадському житті. І не дивно, що учні й батьки виявляють велику зацікавленість до життя школи. Тут вдалося створити атмосферу, в якій склалася сприятливі умови для становлення національної школи, формування високої духовності, культури праці й відпочинку.

Однією із важливих традицій є залучення дітей, молоді до систематичної праці як засобу трудового виховання. В.О.Сухомлинський писав: "Народна педагогіка, яка знає чарівну силу праці, відкрила перед нами нові джерела виховної мудрості. Ми переконалися, що тільки завдяки праці, в якій є піт, і мозолі, і втома, людське серце стає чуйним, ніжним. Завдяки праці людина стає здатною пізнавати навколишній світ серцем. Дитина-трудівник, підліток-трудівник бачить людей зовсім не так, як той, хто не знає справжньої праці".¹

Велике виховне значення має організація спільної праці учнів над створенням типового українського озеленення (посадка калини, рути-м'яти, любистку тощо), толока над впорядкуванням подвір'я школи, праця в майстернях над виготовленням ліжників, килимових виробів, вишиваних рушників, виробництво сувенірів, іграшок, кошків тощо.

Для правильного виховання треба використовувати всі види праці у всій їх різноманітності, тобто забезпечувати максимальне зближення розумової і фізичної, оплачуваної і безплатної, складної і простої, навчальної і продуктивної, ручної і механізованої праці.

Доцільним є відродження традицій спільної діяльності молоді. Серед них особливе місце займають вечорниці. Вони проводились в холодну пору року, коли завершено сільськогосподарські роботи, в спеціально найнятих для цього хатах.

¹ В.О.Сухомлинський. Сто порад учителям //Вибрані тв. в п'яти томах.- Т.2.- К., 1976.- С.554.

де збиралася молодь для виконання окремих робіт: в'язання, випивання тощо. Тут поєднувались демонстрація своєї майстерності, трудове суперництво і взаємодопомога з виконанням пісень, з танцями та іграми. На вечорниці запрошували дотепних оповідачів, придумували розваги тощо. В таких умовах молодь більш охоче виконувала господарську роботу, в неї формувалась працьовитість, бажання виконати роботу якнайкраще.

Пошукова робота учнів Кобаківської СШ Косівського району дала можливість відродити позабуту тенденцію, яка була раніше в селі. Це різноманітність вечорниць, яка має назву "бай". Суть цієї традиції в безплатній допомозі господарям, які потерпіли від стихійного лиха чи з якоїсь причини втратили вирощений урожай. Молодь збиралася в хаті цих господарів із своєю роботою (прясти, вишивати, в'язати тощо), виконувала її, веселилася, жартувала і т.п. Але поряд з цим вони приносили господарям клубок пряжі, повісмо, мірку зерна тощо, чим і надавали їм допомогу.

Великі виховні можливості у традицій з підготовки до Свят урожаю, Івана Купала, Зелених свят та інших дат народного календаря. В час їх підготовки діти з батьками виконують велику роботу, кожен намагається зробити все якнайкраще, допомогти сусідові, що сприяє формуванню справжнього трудівника.

Сказане вище свідчить про великі виховні можливості українознавства і дає можливість узагальнити *систему методів і організаційних форм*, якими користується педагогіка народознавства, маючи на меті виховання національної самосвідомості й культури міжнародного спілкування.

Насамперед це традиційні методи, що застосовуються у шкільній практиці: бесіди, розповіді, ілюстрації, демонстрації, проблемні пошуки, самостійна робота над фольклорними та етнографічними джерелами, переконання, виступи, приклад, привчання, змагання, заохочення і т.ін., але переосмислені на українознавчій основі.

У школі належне місце мають посісти й *специфічні методи етнопедогогіки*, що їх репрезентують рідна мова, народні звичаї, обряди, моральні принципи, символіка, атрибути, пам'ять родоводу.

Форми українознавчої роботи з учнями - уроки українознавства (людяності, культурології, мистецтвознавства, краєзнавства), факультативні курси поглибленого вивчення народного мистецтва, гуртки, Малі академії народних мистецтв (МАН),

університети українознавства, фольклорно-етнографічна діяльність, подорожі по рідному краю, читання книг живої природи, години улюбленої праці (зокрема, з декоративно-прикладного мистецтва), студії народної творчості (хорового співу, танцю, музики, образотворчого мистецтва), дитячі ігри та забави, товариства народних умільців, конкурси, фестивалі (шкільні, районні, обласні, республіканські), свята рідної мови, вечорниці і т.ін. Їхній зміст, кількість і різновиди постійно змінюються і невпинно зростають завдяки творчому підходу вчителя і вихователя.

Але необхідна умова: форми народознавчої роботи, як і методи, повинні відповідати змістові основного задуму, відзначатися доступністю (враховувати вікові, статеві й індивідуальні особливості дітей), привабливістю, оригінальністю. Крім того, вони мають зважати на культурно-регіональні особливості даної місцевості, а не бездумно копіювати чийсь досвід. Особливо ефективними є народознавчі виховні заходи, якщо їх готують самі учні, якщо вони наближені до реального життя, якщо в них беруть участь і дорослі.

3. Використання українознавства у виховній роботі позашкільних установ

У системі освіти діє розгалужена мережа позашкільних закладів, які мають на меті доповнити роботу школи, допомогти учням виявити та розвинути природні задатки, здібності і схильності. Серед них Центри дитячої творчості, будинки школяра, станції юних техніків, екологічні станції і станції юних натуралістів, туристичні станції, музичні, художні і спортивні школи, клуби за місцем проживання тощо.

Аналіз їх досвіду дозволяє виділити кілька найсуттєвіших напрямів використання українознавства у виховній роботі.

Важливе місце займає організація методичної роботи з працівниками шкіл, яка дає можливість організувати навчання заступників директорів шкіл з виховної роботи, педагогів-організаторів, класних керівників, керівників гуртків і ін.

На семінарах з педагогічними працівниками шкіл вивчають сучасні досягнення психолого-педагогічних наук, обмінюються досвідом, виробляють підходи до організації виховної роботи з дітьми, обговорюють методичні поради і рекомендації щодо організації виховної роботи, плани роботи і ін.

Значне місце в роботі позашкільних установ займає організація учнівських гуртків: хореографічних, фольклорних, вокальних, хорових, інструментальних, образотворчих, витинанки, художньої вишивки, крою та шиття, лозоплетіння, писанкарства і багато інших. Гуртки організуються як в позашкільних закладах, так і в школах. Розробляючи програми роботи гуртків, їх керівники мають можливість закласти в них твори, характерні українцям, певним регіонам держави, показати їх зв'язок із світовою культурою.

В останні роки при позашкільних закладах створюються Малі академії мистецтв, які мають у своєму складі відділи або факультети, і залучають до участі в них учнів і молодь міста чи району. Такі академії створені в Івано-Франківську, Галичі, Верховині, Косові та інших районах області. Вони включають відділи різьби, обробки шкіри, кераміки, гончарства, лозоплетіння, писанкарства, витинанки, вишивки та ін. і користуються великою популярністю у школярів.

Підсумком роботи гуртків, академій є виставки кращих робіт, звітні концерти, огляди-конкурси, ярмарки, свята і т.п. Наприклад, доброю традицією стало в м.Івано-Франківську свято зустрічі птахів, яке є підсумком роботи учнівських гуртків. Свято організовується екологічною станцією з участю всіх шкіл міста. Йому передує велика підготовча робота: виготовлення гнізд для птахів, приведення в порядок скверів і парків, підготовка номерів художньої самодіяльності, вивчення життя різних птахів тощо. В час свята проводиться виставка птахів і художніх робіт учнів, конкурси віршів, пісень і танців, підбиваються підсумки природоохоронної роботи і ін.

Традиційними стали огляди художньої самодіяльності, які проводяться щорічно. В останні роки яскраво виражається збільшення в програмах звітів шкіл творів українознавчої тематики, зросла і виконавська майстерність учасників, збільшується число бажаючих займатися в гуртках і клубах за інтересами.

Підсумком роботи гуртків художньої самодіяльності є звіт перед громадськістю міста, в якому беруть участь найкращі колективи. З року в рік серед кращих - колективи шкіл № 10, 18, 20, 6 та інші. Багато художніх номерів є результатом учнівського пошуку, під час якого з допомогою літератури, старожилів, митців відновлюються забуті танці, пісні. Свідченням творчої пошукової роботи стали виступи гуртів самодіяльності в конкурсі і параді вертепів та у великодних дійствах.

Багатьом жителям міста Івано-Франківська запам'яталась звітна виставка гуртківців школи № 5 з художньої обробки дерева. Під керівництвом вчителя праці Федорака В.І. учні виготовляють високохудожні вироби, які знаходять своє місце в їхніх квартирах, у школі і т.д. Багато вихованців гуртка пов'язали свій життєвий шлях з художньою обробкою дерева, стали добрими спеціалістами, для інших - гурток дав хоббі на все життя.

Значне місце в діяльності позашкільних установ займає організація пошукової роботи школярів. Ця діяльність здійснюється в кількох напрямках: організація пошукової роботи гуртківцями позашкільного закладу; координація пошукової роботи, що проводиться школами; навчання керівників і учасників гуртків; проведення звітів; обмін досвідом роботи. До цієї роботи залучаються вчителі, учні, батьки, представники громадських організацій.

Часто спільним результатом пошукової діяльності школярів, педагогів та батьків є проведення загальношкільних свят, які часто відбуваються в народних домах "Просвіта" і стають святами для всього населеного пункту.

Могутнім засобом виховання патріотизму є вивчення природи свого краю, його історії, намагання побачити її в долях людей, повернути забуті імена, включитися в збереження пам'яток української національної історії й культури, навколишньої природи.

Цікавими формами роботи тут є ігри-подорожі, екологічні стежини, археологічні дослідження і т.п.

Найбільш масовою є пошукова робота під девізом "Моя земля - земля моїх батьків", в якій беруть участь школярі всієї України. Поряд з цим, в багатьох регіонах розроблено свої програми ігор-подорожей, які мають конкретні завдання. Наприклад, школярі м.Червонограда Львівської області включилися в гру-подорож "Галичаночка", мета якої залучити дітей до нетлінних скарбів народної творчості, прищепити любов до духовних оберегів пам'яті, навчити розуміти навколишній світ.

Учасниками гри є учні, вчителі, вихователі, батьки, наставники. Кожний напрям подорожі має мету і свої завдання. Учні включаються в дослідницьку роботу над вивченням занять своїх дідів та прадідів, вивчають історію рідного міста, вулиці, знайомляться з традиційними ремеслами, зустрічаються з народними умільцями, створюють гуртки (наприклад, "Писанкарство" та ін.), збирають легенди, призабуті пісні,

вкладають рукописні їх збірки, допомагають дорослим у створенні "Книги пам'яті" і т.п.

Школярі I-IV класів подорожують шляхами, кожен з яких має свою мету і завдання:

I шлях "Завдання чарівної палички" - 1-й клас.

II шлях "Роде наш красний, роде наш прекрасний" - 2-й клас.

III шлях "Сторона барвінкова, де я народився" - 3-й клас.

IV шлях "Подивись, який чудовий край, де лине рідна мова" - 4-й клас.

Кожен із шляхів має свої стежини, які конкретизують мету і завдання шляху. Наприклад, шлях гри для учнів другого класу "Роде наш красний, роде наш прекрасний" має мету вивчити свій родовід, традиції та звичаї сім'ї, казки, прислів'я, український народний дитячий фольклор. Досягненню поставленої мети мають сприяти стежини, по яких будуть подорожувати діти.

Перша стежина "Берег дитинства" (вересень-жовтень). Її завдання:

1. Зібрати розповіді про батьків, діусів, бабусь.
2. Намалювати "Генеологічне дерево" - дерево роду.
3. Вивчити коліскові пісні, традиції сім'ї.
4. Родинне свято "Свято нашого роду".

Друга стежина "Народна символіка" (листопад-грудень). Її завдання:

1. Ознайомлення з символами нашої держави, вивчення Гімну "Ще не вмерла Україна".
2. Зібрати і оформити виставку рушників, дізнатися про їх призначення.
3. Довідатися, які квіти і дерева є народними символами України.
4. Народний український костюм мого села - частина народної символіки.

Третя стежина "Скрина народної мудрості" (січень-лютий). Її завдання:

1. Розповісти про свята
Колядки "Коляд, коляд, колядниця..."
Віншування "Віншую Вас, славний господарю..."
Щедрівки "Щедрий вечір - щедрівочка..."
2. Участь у різдвяних обрядових дійствах.
3. Збір загадок, прислів'їв про зимові явища природи.

Четверта стежина "Великого Дня" (березень-травень). Її завдання:

1. Розповіді про Великодні свята.

2. Ознайомлення з традиціями писанкарства, народними вишиванками.

3. Участь у Великодніх іграх і забавах.

4. Допомогти батькам впорядковувати могили рідних, загиблих, воїнів-односельчан, січових стрільців, воїнів УПА.

5. Ознайомлення з національними традиціями вшанування землі, засівання ниви, з обрядами, пов'язаними з цим. Впорядкувати подвір'я, навчально-дослідну ділянку, берег річки, замулені джерела, мурашники.

6. Зібрати і вивчити обрядові пісні і народні прикмети.

7. Свято Матері.

На завершення роботи на цьому шляху в кінці навчального року проводиться фольклорне свято "Роде наш красний, роде наш прекрасний".

Учні 5-11 класів глибоше вивчають історію, мандруючи "Стежиною батьківського краю". Мета цього руху: стати літописцями сучасності, оновлення нашого життя, відродження загальнолюдських цінностей: Доброти, Гуманізму і Милосердя. Орієнтовані напрями діяльності руху такі: 1) "Оберіг"; 2) "Слово у пісні, пісня у слові"; 3) "Милосердя"; 4) "Еколог". Для діяльності за кожним напрямом визначено конкретні завдання.

Так, наприклад, для працюючих за напрямом "Милосердя" складена така пам'ятка:

"Друже, запрошуємо тебе включитися в роботу напряму "Милосердя". Закони нашого напряму прості, благородні, людяні. В ньому найвище цінують людину, поважають старших, опікують молодших, приходять на допомогу без затримки: сьогодні і негайно.

Вмій бачити чужу біду, відчувати людський біль, потребу допомогти, бути милосердним і поблажливим до людей, їхніх слабостей і страждань. Пам'ятай, що "чужого горя" не буває".

Проведення такої гри-подорожі дає можливість залучити до активної діяльності всіх школярів, допомагає їм знайти собі справу за інтересом, проявити і утвердити своє "Я".

Аналіз показує, що використання українознавства в системі позаурочної виховної роботи дозволяє ефективніше впливати на формування особистості школяра, виховувати достойних громадян самостійної Української держави.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ.

- 1) Чим характерний сучасний етап використання українознавства у позакласній виховній роботі?
- 2) В чому головна суть досвіду використання українознавства у позакласній роботі з учнями закладу, де Ви працюєте?
- 3) Які головні завдання має допомогти Вам вирішити використання українознавства?
- 4) Які знаєте шляхи підвищення ефективності позакласної виховної роботи з учнями при допомозі українознавства?

ЛІТЕРАТУРА

- Дем'янюк Т.Д. Народознавство в школі: досвід, проблеми, пошуки.- К., 1993.
- Етно-національний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії.- К., 1993.
- Ковальчук О.В. Українське народознавство.- К., 1994.
- Концепція загальноосвітньої школи України //Інф. зб. Мін. освіти України.- 1991.- № 4.
- Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З.О. Основи національного виховання.- Умань, 1993.
- Стельмахович М.Г. Народна педагогіка.- К., 1985.
- Скульський Р.П., Ступарик Б.М. Як вивчати народознавство в школі. В 2-х част.- Івано-Франківськ. 1991.
- Франко І.Я. Найновіші напрями в народознавстві //Тв., т.45.- С.254-267.

Розділ IV

СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА В ПЕДАГОГІЧНОМУ ПРОЦЕСІ ШКОЛИ ПЕРШОГО СТУПЕНЯ.

1. Українознавство у навчанні молодших школярів.

Найбільш повно українознавчий матеріал можна використати в навчальній роботі з молодшими школярами при засвоєнні ними основ наук.

Українська мова, читання і розвиток мовлення, математика, ознайомлення з навколишнім світом, природознавство (рідний край), народознавство, трудове навчання, фізичне виховання мають необмежені можливості для ознайомлення і засвоєння молодшими школярами золотих скрабів народної мудрості, усвідомлення себе продовжувачем звичаїв, традицій свого народу, розвитку і формування на цій основі елементів національної свідомості.

Провідну роль у навчанні і вихованні особистості безперечно відіграє рідна мова. Вона найдорожчий скарб нашого народу, бо у ній "цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина..."¹ Ці прекрасні слова К.Д.Ушинського повинен пам'ятати кожен учитель, який відкриває дітям чарівний світ мовного багатства. Не важко навчити дітей азбуки, читання. У десятки разів складніше навчити культури мовлення, а звідси любові і пошани до мови свого народу. Тому учителю з перших днів роботи з молодшими школярами треба розробити свою систему, яка допомагала б дітям оволодівати культурою рідної мови.

Для цього можна широко використовувати народні казки, пісні, прислів'я, приказки, скоромовки, щоб збільшувати словниковий запас учнів. Наприклад, учитель з прислів'їв і приказок може скласти своєрідні народні заповіді про культуру мовлення, повагу і пошану до слова. Засвоївши їх, діти проймаються почуттям поваги до народних думок про мову, збагнуть, як народ вимогливо ставиться до кожного слова, дбає про чистоту і культуру рідної мови:

Птицю пізнати по пір'ю, а чоловіка по бесіді.

Більше слухай, а менше говори.

Коли праве діло, то говори сміло.

Мало говори, а правдою дорожи.

¹ Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори. Т.1.- К., 1983.- С.123.

Ці та інші народні заповіді закликають шкільну молодь шанувати мову, любити її, постійно розширювати власний словниковий запас. Учитель має наголошувати дітям на тому, що мова, збагачена народними висловами, приємна, багата і соковита. Сприймається легко і сказане надовго запам'ятовується.

Народні заповіді можна широко використовувати в 2,3,4 класах на уроках української мови при вивченні розділів "Мова і мовлення", "Культура мовлення", "Текст", "Речення". При цьому учням треба пропонувати найрізноманітніші письмові і усні вправи з використанням текстів казок, пісень, легенд, прислів'їв, приказок, загадок.

Знайомлячи учнів 2-го класу з підметом і присудком, доцільно запропонувати їм знайти (усно) в текстах пісень "Засвістали козаченьки" та "На вулиці сурма грає" головні члени речення. Подібні завдання можуть виконати учні, засвоюючи поняття про другорядні члени речення.

Вправи і завдання такого характеру мають не тільки освітнє, але і виховне значення. Діти краще засвоюють навчальний матеріал і одержують інформацію про ті чи інші історичні події, факти, народні звичаї чи традиції. Все це проходить природно, невимушено.

Учням також треба знати, що наш народ не тільки шанував людей, які дорожать словами, вміють висловлювати свої думки чітко, логічно і зрозуміло. Він непримиренний до тих, хто калічить рідну мову, не дотримує слова, байдужий до його краси: "Балакун, мов дірява бочка, нічого в собі не задержить", "Бесіди багато, а розуму мало", "Верзе, що й купи не тримається", "Такого наговорив, що собака з маслом не з'їсть", "Наговорив сім мишків гречаної вовни, та всі непові".

Опрацьовуючи в 2, 3 класі великий розділ "Слово", учитель може запропонувати учням підібрати народні прислів'я і приказки про значення слова, його силу і вплив на співбесідника. Наведемо кілька прикладів:

Бджола жалить жалом, а чоловік - словом.

Пізнати з мови, якої хто голови.

Будь господарем своєму слову.

Щоб розкрити багатство рідної мови, учні зможуть добирати до окремих слів синоніми чи антоніми, використовуючи при цьому народні вислови. Наприклад, до слова *говорити* можна запропонувати такі синоніми: балакати, базікати, бесідувати, воркотіти, верзти, казати, варнякати, плести, лепетати, щебетати,

городити, гомоніти, теревенити, торочити, точити лясси, байки розповідати тощо. (*Хто мало говорить, той довше живе. Каже рідко, та їдко. Нагомонів по самі вуха. Лепече, що на рот лізе. Плети, плети! Я чув таксх, як ти! Щебече як соловейко, а кусає як гадюка*). При цьому варто пояснити значення окремих з них, сказати дітям, коли і при яких обставинах їх доцільно вживати.

Підвищенню пізнавальної активності учнів сприяє використання учителем на уроках мови народних загадок, які діти відгадують з великою охотою. Цю роботу можна починати з першого класу після закінчення букварного періоду. Наведемо кілька найбільш цікавих загадок:

Чорні, криві.

Від роду німі,

А стануть вряд -

Враз заговорять.

(Літери)

Біла рілля, чорне насіння:

Хто його вміє, той розуміє;

Хто його знає, той і назбирає.

(Письмо)

З практики відомо, що не всі учні молодших класів швидко і безпомилково розрізняють слова, що означають назви предметів, їх ознаки або дію. Тому у 2-му класі на уроках рідної мови при вивченні теми "Іменник" було б доречним використати для її засвоєння поряд з іншими реченнями і такі: "Сонце заходить червоно - на вітер", "Місяць у кружку несе воду у своєму ріжку", "Зірки на небі згущуються - на сніг", "Небо темніє - дощем посіє", "Прозоре повітря взимку - на мороз", "Червоні хмари вранці - на вітер", "Іній на деревах обіцяє мороз". У поданих реченнях можна усно визначити іменники, а краще, записавши їх у зошити, підкреслити.

При засвоєнні теми "Прикметник" (2-й клас) можна використати такі речення: "Північний вітер очищає небо від негоди", "Східний вітер сухий і дощу не приносить", "Кішка качається - гарна погода передбачається", "Сильна тяга у печі - на мороз", "Подув гарячий вітер - чекайте дощу" та інші. Учні також можуть усно знайти прикметники у текстах таких пісень: "Ой хвалилася да березонька", "Віють вітри, віють буйні", "Ой за гасм, гасм" і в багатьох інших.

Тему "Дієслово" (4-й клас) неможливо опрацювати без використання текстів з усної народної творчості. Наприклад, для ознайомлення з часами дієслова, неозначеною формою, можна запропонувати учням визначити їх в реченнях такого типу:

До свого краю кожного чоловіка тягне.

За рідний край життя віддай.

Уміння спілкуватись - провідна риса культури людини. Для неї характерно говорити лише тоді, коли це потрібно, і лише про те, що вона добре знає. У неї мовлення чітке, правильне, логічне, образне, змістовне, з бездоганним емоційним та інтонаційним забарвленням, з небагатослівністю, витонченою простотою. Саме такі риси мовної культури всіляко культивувались і розвивались у молодого покоління засобами національного виховання. Народна етика і етикет віками утверджували красу і благородство людських взаємин, дотримання принципів, вимог народного права і норм ставлення не лише до людини, суспільства, але й до живої і неживої природи.

Учитель, використовуючи елементи народної педагогіки, на прикладах дій і вчинків героїв казок, легенд має розкрити дітям сутність моральних чеснот, їх загальнолюдський характер. Герої народних казок завжди поступають справедливо, успішно переміщують зло, на їх боці правда, їх підтримують люди, вони наділені розумом, нечуваною силою, сміливістю і відвагою ("Правда і кривда", "Мудра дівчина", "Івасик-Телесик", "Іван-богатыр", "Котигорошко", "Золотий черевичок", "Летючий корабель" та інші).

Народні герої проявляють тільки благородні вчинки - визволяють рідну землю, рятують людей, повертають їх до життя. Вони заступаються за скривджених, допомагають хворим і немічним, слабшим за себе тому, що мають добре серце, силу, люблять свій народ, проявляють кмітливість, розсудливість і благородство. І, як правило, негативні герої (змії, розбійники, багаті, злодії, нечестивці) в українських казках зазнають неминучої поразки, або гинуть. В казках моральні категорії мають конкретний вияв, матеріалізуються у вчинках дійових осіб.

Читання, інсценізація казок має великий вплив на розум дітей, несе в собі невичерпний моральний заряд. Щоб учитель переконався в цьому, треба обов'язково проводити з дітьми бесіди при прочитанні казки та обмінюватись з ними думками з таких питань:

- 1) Що Вам найбільше сподобалося в казці?
- 2) Чи схвалюєте дії головного героя?

3) Як би Ви поступили в подібній ситуації?

4) Чого навчає Вас ця казка?

Про зміст моральних понять можуть розповісти дітям батьки, дідуся і бабусі, коли вчитель дасть їм завдання скласти розповідь (усну або письмову) про благородний, гуманний вчинок, який здійснили в житті їх родичів, односельчан, яких і до цього часу пам'ятають люди, згадують добрим словом.

Учитель, знаючи психологічні особливості учнів класу, разом з бібліотекарем школи може скласти (для позакласного читання) список казок, легенд, які доцільно прочитати окремим учням з метою поліпшення їх поведінки, вироблення потрібних моральних рис та якостей.

Принагідно зауважимо, що народ рішуче висміював і засуджував тих, хто порушував моральні норми, заплямував свою честь, був гоноровитим, любив брехати, красти, хитрувати словом, творив зло. Учителі мають про це пам'ятати і намагатися будувати навчально-виховну роботу з учнями так, щоб зло не закрадалось в дитячі душі і не проростало в них. При їх допомозі діти будуть поступово виховувати в собі відразу до негативних людських дій, вчинків, і мудре народне слово має застерегти їх від цього. Про це нагадують народні прислів'я і приказки типу:

Злість до добра не доводитьь.

Від злого не чекай добра.

Зерна національної свідомості засіваються в дитячу душу батьками, в сім'ї. Родинне оточення, найближчі по крові і духу люди завжди мають на дитину вирішальний, фундаментальний вплив. В сім'ї народжується і поглиблюється любов до матері, батька, бабусі, дідуся, до свого роду, сусідів, односельчан. Незгладимий духовний вплив батьківського дому на формування особистості створюється завдяки щирій материнській ласці і небагатослівній любові батька, домашньому теплу, сімейній злагоді і взаємодопомозі. У свій час видатний педагог К.Д.Ушинський писав: "До глибокої старості залишаються в нас якісь сердечні зв'язки з тією родиною, з якої ми вийшли".

І коли дитина з перших днів життя оточена сердечною увагою і турботою старших, то вона виросте роботящою, доброю, щирою і милосердною. Про це учитель має пам'ятати, опрацюючи з учнями розділи з читання "В колі рідної сім'ї", "Рідна матуся", (2-й клас), "Роде наш красний" (3-й клас).

Щоб родинні почуття поглиблювати і розвивати, в розмовах з дітьми класовод має висвітлити такі питання:

- 1) За що діти люблять батька і матір?
- 2) Чи знають вони своїх родичів по материній і батьковій лінії?
- 3) Що можуть розповісти про свого дідуся і бабусю?
- 4) Які сімейні свята і традиції їм найбільше подобаються і чому?

Інформація, одержана від дітей, допоможе вчителю правильно будувати відносини з батьками учнів, вносити до них потрібні корективи і зміни.

Родинні почуття у дітей учителю доцільно поглиблювати, використовуючи народознавчий матеріал. За його завданням учні 2-3 класів можуть з уст дідуся і бабусь, батьків або близьких родичів чи сусідів записати прислів'я і приказки на дану тематику. Наприклад, про матір: *"Без матері і сонце не гріє", "Мати годує дітей як земля людей", "Пташка радіє весні, а дитя - матері", "Чого мати не дала, того не купиш і в пана"*; про батька: *"Який батько, такі й діти", "Добрий батько не хоче лихого сина", "В любенького татка, любенька й кроватка", "Все купиш, лише тата й мами - ні"*; про бабусю: *"Поки живе бабуся, я нікого не боюся", "Я іду, а мені бабуся сниться"*; про дідуся: *"Добре було при діду: щодня рибка к обіду", "Не стане діда - не буде хліба", "Який дід, такий його плід"*.

При цьому треба наголошувати, що наш народ здавна зневажав і картав тих молодих людей, які, ставши на самостійний шлях життя, забували своїх дідуся і бабусь, батьків, відмовляли їм у підтримці й допомозі. Такі люди завжди були предметом презирства у народі, їх не поважали і не шанували. (*"Всіх бабуся обдарувала, тільки бабусю ніхто", "Один батько годує п'ять синів, а п'ятьом синам важко прогодувати одного батька", "Батько і мати виховують дванадцять дітей, а дванадцять дітей не можуть прокормити на старість двох батьків"*). Відмова у допомозі стареньким батькам вважалась найтяжчим моральним злочином. Дітям можна порадити прочитати казки "Невдячні сини", "Названий батько".

За завданням учителя діти можуть підготувати невеликі письмові роботи про те, як вони допомагають самотнім, немічним або хворим родичам чи сусідам.

На уроках мови або читання можна широко використовувати народні пісні. Так, в II класі в темах "Зима-білосніжка", "В колі рідної сім'ї", "А вже весна, а вже красна", "Рідна матуся" це можуть бути колискові пісні, щедрівки, колядки, веснянки, гаївки, пісні про матір ("Ой ну, люлі, люлі", "Віє вітер на долину", "А в неділю рано-пораненьку", "Вийди, вийди, Іванку", "Ой роде наш красний", "Зеленеє жито, зелене").

При ознайомленні з народною піснею "Ходить гарбуз по городу" дітям можна запропонувати проспівати цю пісню, а потім поставити до них такі запитання:

- Як ставиться гарбуз до своїх родичів?
- Яке відношення огірків, жовтої дині, моркви, буряків, бобу до голови родини - гарбуза?
- Що повинні пам'ятати діти, звертаючись до старших у своїй сім'ї?
- Скажіть, чому в сім'ї має панувати повага до старших, дружба і взаємодопомога?
- Які відносини у Вашій сім'ї?

Відповідаючи на поставлені питання, молодші школярі проймуться думкою про те, що в кожній сім'ї має панувати дружба, взаємодопомога, любов і повага молодших до старших.

Якщо діти будуть рости і виховуватись в атмосфері любові, взаємної поваги, пошани до родичів, то природно, що і самі стануть добрими, милосердними, щедрими і працьовитими людьми. Бо народна мудрість гласить: *"Нащо крапцїй скраб, коли в сім'ї лад", "Сім'я міцна - горе плаче", "У добрих батьків добрі й діти", "Який рід - такий плід"*.

Особливе місце в навчальному процесі початкової школи відводиться математиці. Вона сприяє формуванню в учнів основ наукового світогляду, розвитку пізнавальних здібностей, вихованню кмітливості, спостережливості, оццадливості і бережливості.

Природно, що значна частина дітей не може швидко навчитися рахувати, виконувати різноманітні математичні дії, проводити вимірювання. Останню роботу виконувати дітям особливо складно. Для цього треба знати систему мір, вимірювальні прилади, принципи їх роботи. А це не завжди доступно і зрозуміло дітям.

Першим помічником молодших школярів у виробленні математичних навичок і умінь може бути народна математика. З незапам'ятних часів людство застосовувало за одиниці вимірювання ті мірки, які були завжди з людиною. Це - частини людського тіла. Пальці, руки, ноги служили мірою довжини. Ними наші далекі предки могли користуватися у будь-яких умовах і обставинах. Саме назви одиниць мір нагадують нам про їх походження від назв частин людського тіла: палець, долоня, лікоть, стопа, крок тощо. Лікоть - відстань від ліктьового суглоба до кінця середнього пальця. Ширина великого пальця - дюйм. Внутрішній бік кисті руки - долоня. Відстань між великим і вказівним пальцем - пядь. Вся рука - теж одиниця міри - аршин. Нею на Русі купці міряли довжину тканини, натягуючи її від кінця пальця до плеча.

Проїшли десятки років, аршином ніхто вже не міряє. Але слово це у сучасній українській мові зустрічається: *“Бачить на три аршини під землею”, “Міряє на свій аршин”*.

Наші пращури при вимірюванні землі використовували такі міри довжини: жердка - 5 м; сажень - 3 великі лікті (2 м); крок - 80 см; миля - 7 км. Для вимірювання сипких речовин, зокрема зерна, служили - пуд (16 кг), корець (100 кг), півкорець (50 кг), гелетка (25 кг), фунт (400 г), дека (100 г).

На уроках математики буде доречним, коли при вивченні тем *“Числа першого десятка. Величина”* (1-й клас), *“Нумерація чисел 21-100”* (2-й клас), *“Нумерація чисел 101-1000. Міри довжини і маси”* (3-й клас) учитель познайомить учнів з древніми способами та мірками довжини об'єму, ваги, розповість про велику кмітливість і винахідливість нашого народу. Цей матеріал буде сприяти вихованню гордості за свій народ, нашу історію. А хіба будуть зайвими при вивченні окремих тем з математики, чи проведеної виховних бесід, наведені вчителем прислів'я і приказки, в яких є числа? Типу: *“Брехень багато, а правда одна”, “Одна голова добре, а дві краще”, “Ідеш на день, бери хліба на два дні”*.

Щоб уроки математики були цікавими а діти хотіли працювати, учителі початкових класів можуть використовувати такі народні задачі, які мають елементи проблемності і спонукають дітей думати, проявляти кмітливість.

Є чимало загадок, які мають у своєму складі числа і можуть бути використані в роботі з молодшими школярами - типу:

Хто їсть сіно трьома зубами?

(Виля).

П'ятеро хлоп'яток розійшлися у п'ять хаток і в кожного - своя

(Рукавичка).

Пріоритетним у трудовому вихованні повинен бути принцип народності, зокрема його народознавчий компонент. Опрацьовуючи з першокласниками практичні завдання, передбачені програмою в розділі I *“Робота з папером і картоном”*, учителю доцільно наголосити, що український народ здавна відзначався працьовитістю і старанністю в роботі. В народних казках, піснях, прислів'ях, приказках, іграх він опоетизував працю, надав їй першорядної ваги в житті. (*“Щоб людиною стати, треба працювати”, “У праці - краса людини”, “Землю прикрашає сонце, а людину - праця”, “Як вмієш робити, навчишся, як жити”*). В казках народ вшановує людей, які своєю наполегливістю, працьовитістю завжди

піднімаються вище нероб, лінивих, тих, що живуть чужою працею та ще й насміхаються з роботящих. При цьому варто нагадати, що в казках народ завжди з повагою і шаную ставиться до чесних, працьовитих і ненавидить багатих, лінивих і брехливих (*“Як чоловік кішку вчив працювати”, “Про неробу Юрка, маминого сінка”, “Ківш лиха”*).

В казках скромна, працьовита, доброзичлива і чесна дідова дочка мусить терпіти поневіряння і приниження з боку бездушної, черстої мачухи та її лінивої, гоноровитої і бундючної дочки (*“Бабина і дідова дочка”, “Дванадцять місяців”, “Золотий черевичок”, “Калинова сопліка”*). В цих поетичних народних історіях, як правило, перемагає добро, правда на боці роботящих, чесних і сумлінних героїв, а неробу люди обов'язково їдко карають. Пригадаймо українські народні пісні *“Грицю, Грицю, до роботи”, “Я в матері одна була”, “Чи не той то Омелько”* і ряд інших. В першій висміюється Гриця, якого важко заставити до роботи, бо завжди в нього є на це причини: *“порвані чоботи...”, “ніженьки болять...”,* то він *“нездоров...”,* то *“щось охрип...”*. Коли ж його просять їсти, то він спішить, аби першим за стіл сісти. В пісні *“Чи не той то Омелько”* народ висміює неробу і брехуна Омелька:

Він нажав півснопа,

Він нажав півснопа,

Та й хвалиться, що копа.

Він нажав цілий сніп,

Він нажав цілий сніп

Та й говорить - десять кіп.

Та зовсім іншим стає Омелько, коли сідає обідати:

А як сяде за обід

А як сяде за обід

І з Омелька ллється піт.

В багатьох прислів'ях і приказках неробам і лінивим також добре дістається (*“Словами за горами, а ділом за тічкою”, “Тільки й діла зробила, що рукава засучила”, “Як до діла, то й в куці”, “Почав на золоті, а кінчив на болоті”*).

При вивченні в 1 класі тем *“Елементи графічної грамоти”, “Виготовлення виробів із використанням шаблонів”, “Виготовлення об'ємних виробів”*, учитель повинен нагадати учням, що в народі здавна славилась ті трудівники, які виконували роботу швидко і якісно, уміли економно використовувати різні матеріали. Про

таких людей говорили, що вони справжні майстри, добре знають свою справу, а руки їхні золоті (*“Ремесло - золоте дно”, “Діло майстра величає”, “Майстра по роботі пізнати”, “Майстер на всі руки”, “У майстра золоті руки”, “І швець, і жнець, і на дуду грець”*). Разом із тим народ умів посміятися з тих, хто виконує роботу будь-як, поспіхом, не думаючи, який буде кінцевий результат (*“Зробив курям на сміх”, “Косо-киво, аби живо”, “Стук-грюк, аби з рук”, “Посіпили - людей насміпили”*).

Звертаючи особливу увагу на вироблення в учнів уміння виконувати будь-яку роботу сумлінно, відповідально і якісно, доречним буде нагадати ще про один оригінальний вид народної творчості - витинанки. Він вимагає від майстра особливої точності, гармонії ритму, досконалої симетрії, продуманого співвідношення частин, з яких складається виготовлена прикраса.

Засвоюючи розділ “Робота з тканиною” (1-2-й класи), учитель повинен розповісти про древній спосіб виготовлення полотна у слов'ян, і як при цьому використовувались коноплі, льон та вовна. Це був найважливіший вид господарської діяльності та мистецької культури кожної української сім'ї.

Обробка льону і конопель - трудомістка праця. Вибрані рослини добре сушили, потім мочили два тижні у воді (ставку, річці, сажавці, копанці), після чого їх знову сушили і тіпали, відділяючи кострицю від волокна, а потім терли на терниці. Далі волокно микали на гребні, надаючи кожній волокнині одного напрямку. Готове прядиво складали в повісмо і прядли з допомогою куделі і веретена, чи механічної прядки. Випрядені нитки змотувались з веретена або прядки на мотовило у півмоток (30 ниток), а далі їх змотували у клубок. З клубків нитки розмотували на снувальню. Зняте звідти прядиво парили окропом, золули, або ж білили на сонці чи морозі і, при потребі, фарбували рослинними чи тваринними барвниками. Одержане таким способом прядиво використовували для виготовлення полотна. Товсті нитки пряджі йшли на виготовлення покривал, верети для ліжка, а тонкі - на сорочки, скатерті, тощо. Різне полотно виготовляли на ткацькому верстаті з ниток товстих і тонких, конопляних і льняних або вовняних.

Однак така розповідь не буде зрозумілою учням, якщо її відповідним чином не проілюструвати. Дітям треба показати кілька стебел коноплі і льону, щоб вони на власні очі побачили, що таке волокно, і яким способом воно перетворюється в прядиво, а пізніше - в полотно.

На окремих малюнках учням можна показати і пояснити, як діють терниця, гребінь, щітка, куделя, веретено, прядка, мотовило. Було б корисно побачити, як діє ткацький верстат. Зауважимо, що у цьому випадку учителю допоможе навчальний посібник “Культура і побут населення України”, К., 1991, розділ “Допоміжні види господарської діяльності. Домашні промисли та ремесла”, с.62-76.

Знайомство з цією темою корисно було б закінчити (якщо є така можливість) екскурсією, де б учні побачили роботу народного майстра на ткацькому верстаті.

Значні можливості з використання елементів народознавства на уроках трудового навчання має розділ “Сільськогосподарська праця. Вирощування рослин”. Учитель має довести дітям, що українська земля - найбагатша і найродючіша в світі, а землеробство, вирощування хліба - прадавнє заняття нашого народу. Народ любить свою годувальницю-землю, оспівав її в численних піснях, легендах, казках, назвав її ніжним і ласкавим словом - “матінкою”. (*“Земля - наша мати, всіх годує”, “Земля-трудівниця аж чарує та людям хліб готує”, “Земля - найбагатіша, вода - найсильніша”, “На чорній землі білий хліб родить”*). Земля потребує від людей цілорічної уваги і праці. За все вона віддячує їм високими врожайми пшениці, жита, ячменю, вівса, проса, гречки тощо. За багато віків наш народ створив цілу систему традицій, звичаїв і обрядів, які опоетизовують і славлять напружену і важку працю людей, які трудяться на землі. Це своєрідний народний календар, що є справжньою енциклопедією людського життя, людської праці, культури народу, його побуту і дозвілля.

Вважаємо, що тема “Вирощування зернових культур” (3-й клас) має бути однією з головних, коли вчитель знайомить учнів з основними весняно-літніми роботами, розповідає про значення хліба в житті нашого народу. При цьому варто нагадати слова відомого українського прозаїка П.Загребельного: “Ми створили свою хліборобську цивілізацію. І тепер ми повинні до цього повернутись” (Загребельний П. “Ми створили хліборобську цивілізацію” - “Радянська освіта”, 1990, 24 серпня). Тому в нашого народу немає протягом всього року найсвятішої і найвідповідальнішої роботи, як вирощування хліба. Хліб для українського народу - найдорожчий скарб, його національне багатство. Хліб справедливо в народі називають “святим”. І це особливе, шанобливе ставлення до хліба передавалось старшими від покоління до покоління з перших днів

життя дитини: *"Люляйте, люляйте, хліба не питайте, бо на кусок хліба тяжко робить треба", "Землі кланяйся низько, до хліба будеш близько"*.

Учитель має наголосити, що весняні і літні роботи в полі - найвідповідальніша пора. Тому люди ждуть приходу весни з нетерпінням, оспівують її в піснях-веснянках, гаївках, наділяють епітетом "красна":

Ой весна, весна, ти красна,
Що ж ти нам весне, принесла?
Та принесла я вам літечко,
Щоб родилось житечко
Ще й червоні квіточки,
Щоб квітчались дівочки.

"Ой весна, весна, та красна".

В прислів'ях та приказках: *"Весна всім красна", "Весна красна квітами, а осінь - тирогами", "Весна кличе в поле", "Весняний день рік годує", "Весна - наша отець і мати: хто не посіє, не буде жати"*. Красуня-весна кликала в поле сівача кидати в землю добірні зерна жита, пшениці, вівса, ячменю, проса, гречки (*"Жито годує всіх, а пшениця на вибір", "Не вважай на врожай, а жито сіє, хліб буде", "Пшениця колоситься - життя веселиться", "Не хвали кашу, коли проса не посієш", "З гречки і проса, і паша і каша"*).

Учням 2-3-го класів при розгляді тем: "Вирощування однорічних квіткових рослин", "Вирощування багаторічних квіткових рослин", "Вирощування розсади квіткових рослин" треба нагадати, що українці здавна люблять квіти, прикрашають ними оселі, дарують в найурочистіші моменти життя людини (День народження, повноліття, весілля, повернення до рідного дому, проводи на заслужений відпочинок тощо). На кожному подвір'ї, як правило, українці висаджують: троянди, мальви, маки, півонії, тюльпани, нарциси, ромашки, матіоли тощо. Рослинний, квітковий орнамент є обов'язковим компонентом української різьби, вишивки, витинанок. Квітковий орнамент використовують народні умільці при вишиванні рушників, сорочок, блузок, корсетів, кептарів, оздобленні житла, посуду.

А які прекрасні віночки плетуть з квітів дівчата на свята Івана Купала, Спаса, Зелені свята, показуючи свій мистецький хист та уміння, любов до рідної природи, свого краю! Разом з тим квіти мають цілющі властивості, використовуються народною медициною при лікуванні різних хвороб.

Розширити знання учнів про різні культури, народні способи їх вирощування, зберігання та використання можна при вивченні тем "Вирощування овочевих культур" (2-й клас), "Вирощування розсади овочевих культур" (4-й клас), "Вирощування кукурудзи і зернобобових культур" (4-й клас). Вчителю треба розповісти учням про користь таких культур, як морква, буряки, капуста, огірки, цибуля, петрушка, кріп, нагадавши, що в народі їх використовують для виготовлення різноманітних салатів, їх засолюють, маринують, а деякі з них служать смачною приправою для різних страв. Про їх чудодійну силу в народі складено загадки, прислів'я, приказки, легенди (*"Капуста тлуства сама йде в уста", "Буряк - не дурак, на дорозі не росте", "Цибулю від семи недуг лічить", "Цибулю, частак, буряки, пастернак у великим притиску погризе неборак"*).

Проводячи уроки на згадані теми, учитель може запропонувати дітям загадки про городні культури. При цьому він перевірить знання учнів, їх кмітливість, уміння швидко вгадувати ту чи іншу городню культуру за певними ознаками. Це загадки типу:

*Сидить баба на грядках,
Вся закутана в хустках.*
(Капуста).

*В земляній сиджу коморі,
А коса моя надворі.*
(Морква).

*Сидить півень на грядках
У червоних чобітках.*
(Буряк).

Як свідчить практика, чимало учителів, використовуючи елементи українознавства, прагнуть не лише навчити учнів щось робити, виготовляти певні речі, але й намагаються засобами народної педагогіки сформувати в них такі якості, як дисциплінованість, акуратність, точність, наполегливість в роботі, уміння довести почату справу до кінця. Так, учителька Степанчук О.М. (Мукачівська СШ № 2, Закарпатської області), опрацьовуючи в 3-му класі тему "Виготовлення виробів з пап'є-маше" наголошує, що цю роботу треба виконувати акуратно, точно, застерігає тих учнів, які все роблять поспіхом. При цьому вчителька обов'язково використовує прислів'я та приказки: *"Не стіши язиком - стіши ділом", "Словами туди-сюди, а справа нікуди", "Мало хотіти, треба потіти", "Хто не хоче, каже, що не може"*.

“Я на уроках трудового навчання привчаю учнів, щоб вони не тільки про свою роботу думали, - говорить учителька початкових класів Коломийської СШ № 2 Івано-Франківської області Шегда О.Б. - не всім все легко дається. У будь-якій справі потрібна взаємодопомога, добра порада. Я привчаю учнів працювати дружно, допомагати один одному. Тут мені стають в пригоді прислів'я та приказки: *“Самолуб - нікому не люб”, “Задер носа, що і кочергою не дістанеш”, “Чоловік гордий, як пухир водний”, “Берись дружно - не буде грузно”, “Коли робиш укупи, не болить у пупі”*.

Чимало учнів, приступаючи до роботи, не впевнені, що її виконають, їх лякає складність завдань. У таких випадках учителька початкових класів НСШ с. Синьковичі Львівської області Фарисей Н.П. заспокоює дітей і наголошує, що не треба боятись ніякої роботи. При цьому нагадує народну мудрість: *“До великого терпіння прийде і уміння”, “Доки не впріти, доти не вміти”, “В умілого і долото рибу ловить”, “Не хитрий, не мудрий, а чесно працюй”*.

В подібних випадках учителька початкових класів Білогірської НСШ Глумацького району Івано-Франківської області Дудяк О.М. на уроках трудового навчання включає магнітофон з записами українських народних пісень *“Грицю, Грицю до роботи”, “По дорозі жук, жук”, “Вийшли в поле косарі”, “Ой, служив я в пана”*. Під звуки цих веселих, жартівливих мелодій дітя дружно працюють, зникає невпевненість, проявляється інтерес до роботи.

У плані формування основ національної свідомості, виховання почуття патріотизму, любові до рідного краю важлива роль відводиться предметам *“Ознайомлення з навколишнім світом”* (1-2-й класи) та *“Природознавство (Рідний край)”* (3-4-й класи). Молодші школярі повинні одержати перші уявлення про історію рідного краю, його природу, працю своїх краян, їх традиції і звичаї. Діти мають проїнятися громадянською відповідальністю за збереження природи рідного краю, його рослинного і тваринного світу.

Приступаючи до вивчення тем *“Місто (село), де ми живемо”, “Рідна країна”* (1-2-й класи) учитель повинен зібрати певний матеріал про історію рідного села чи міста, легенди та перекази про походження його назви. Корисно зустрітись з старожилами, запросити їх на уроки для розмови з молодшими школярами. Треба пам'ятати, що в назвах сіл, міст зафіксована інформація про те, хто поклав їм початок, які спеціалісти там проживають. Наприклад, смт. Гірник (Львівська обл.), смт. Гірницьке

(Дніпропетровська обл.). В цих селах живуть шахтарі та гірники, які видобувають кам'яне вугілля та марганцеву руду (Кругляк О.М. *Ім'я вашого міста*. К., 1978, с.34-35). Гуляйполе - місто Запорізької області. За розповідями старожилів, його перші поселенці випасали отари овець на *“гулящому полі”*. (Там же, с.39). Кіцмань - місто Чернівецької області. Гадають, що в основі цієї назви лежить слово *коць* - *“ткана ковдра”, “килим”*. Можливо, *“коцьман”* походить від того, що тут жили люди, які виготовляли ковдри та килими (там же, с.65). Козова - смт. Тернопільської області. За переказами, назва походить від того, що в давнину мешканці цих місць розводили овець та кіз (там же, с.67).

Майже в кожній області України, районі знаходимо села Гончарів, Гончарівка, Ковалівка. Їх назви, очевидно, походять від головного заняття його мешканців - виготовлення глиняного посуду, кування металу.

А скільки цікавих назв сіл, селищ і міст приурочено на честь перших поселенців, які започаткували там певний вид діяльності і займаються нею і сьогодні. Словом, у кожному конкретному випадку учитель може наголосити, що людська праця лягла в основу назв десятків і сотень сіл і міст, які виникли багато століть назад. При цьому радимо використати книги Коваль А.П. *“Пригоди слова”*, К., 1985; Кругляк Ю.М. *“Ім'я Вашого міста”*, К., 1978; Чак Є.Д. *“З біографії слова”*, К., 1976.

Відомо, що багата духовна культура нашого народу має свої особливості (у звичаях, традиціях, піснях, обрядах) у кожному регіоні і навіть місті чи селі. То ж діти мають в загальних рисах дізнатися про це від учителя. Зважаючи на історичний розвиток свого краю чи регіону, треба розповісти, як в давнину жили наші предки, чим займалися, який одяг носили, яку їжу споживали. Наприклад, ведучи розповідь про Покуття (Городенківський, Снятинський, Коломийський і Глумацький райони Івано-Франківської області) треба наголосити, що у цьому краї переважало землеробство, городництво, скотарство. Здавна тут вирощували пшеницю, картоплю, рідше жито і ячмінь, цукрові буряки, капусту, огірки, моркву, гарбузи, червоні буряки, цибулю, часник, петрушку, кріп. Майже у кожному господарстві тримали корову, порося, курей, рідше качок і гусей. В селах Покуття побутувала думка, що рослинна їжа поживніша, і тому у будні дні вона була одноманітною. *“Меню селянина складалось з борщу, розколоченої квасолі, “шупені” (квасолі, перемішаної з крупами), картоплі в лупині або толоченої, кукурудзяної, ячмінної (логаза) або просяної каші, куле-*

ші. Ці страви їли переважно в обід. До них додавали кислі огірки або капуста. На сніданок було молоко з хлібом, рідше сир, часом лише краєць хліба, натертий часником або сіллю. На вечерю їли те, що залишилося з обіду або легші страви: затірку, локшину, тісто з молоком, чир¹.

Особливий інтерес в учнів і відповідний вплив на них буде мати розповідь учителя про сімейні традиції покутян, поведінку за столом під час обіду чи святкових обрядів. Дітям не можна було сидати за стіл разом з гостями, яким давали кращу їжу. Перед їдою і після неї хрестилися. Кожен член сім'ї мав за столом своє місце, відповідно до віку і статі. Так, господар сідав в центрі стола, ліворуч сідали по старшинству чоловіки, їхні жінки, з правого боку - діти від наймолодшого і далі по старшинству. Діти 2-3 років сідали у матерів на колінах. Великим святотатством вважалося їсти в головному уборі. Коли, не дай Боже, впаде з рук скибка хліба, то треба було її підняти з землі і поцілувати. Під час їди не дозволялось говорити, сміятись, дивитись по боках, плямкати губами. При порушенні цих правил глава сім'ї мовчки міг стукнути винного ложкою по чолі або суворо подивитись на порушника. Такий порядок за обіднім столом об'єднував родину, а у молодших членів сім'ї виховував такі риси як скромність, стриманість у своїх бажаннях, повагу до старших, наслідування їх у своїй поведінці.

2. Дидактика українського народного календаря

Зрозуміло, що засвоїти складний, мінливий і чарівний світ природи, який щоденно оточує учнів, лише за допомогою розповідей учителя - неможливо. Особливу увагу слід приділити безпосереднім спостереженням учнів за багатоманітними явищами, змінами в ній. Учитель має наголосити на тому, що наші предки не мали наукових знань про природу, але власне шляхом щоденних, багаторічних спостережень добре вивчили і могли читати її як книгу. В народі складено своєрідний неписаний календар, як систему історично обумовлених дат, подій, спостережень за навколишньою дійсністю. До календаря входять народні свята, урочистості і торжества, які відзначає український народ протягом року. В ньому також відображено сутність змін у природі, їх характер та особливості впливу на трудову діяльність людини, її духовний світ, побут і дозвілля. "У процесі дотримання

звичаїв і обрядів народного календаря учнями засвоюється культура дідів і прадідів, тобто справжня народна культура, яка лежить в основі сучасної української національної культури. Народна культура сконденсована в календарних традиціях, звичаях і обрядах, - це те життєдайне коріння, яке живить духовність, зокрема ідейність, моральність, естетику кожного учня¹.

Маючи прекрасну можливість познайомити молодших школярів з народним календарем, учитель в розділах "Природа навколо нас" (1-2-й класи), "Природа рідного краю" (3-й клас), "Спостереження за природою і працею людей своєї місцевості" (4-й клас) поступово буде доводити учням, що наші предки спостерігали за явищами природи, сезонними змінами в ній, рослинним і тваринним світом, щоб краще знати світ, який їх оточує, проймається любов'ю і шаном до рідної землі, її багатств, бути готовим захистити, зберегти і примножити красу природи. Наші пращури навчилися "читати" і відчувати природу, проникали в сутність речей. Для них небесні світила: сонце, місяць, зорі, прикмети неба були живими істотами, бо за їх "поведінкою" можна було визначати погоду на день, тиждень, місяць, а то і цілий рік. Люди, шляхом спостережень збагнули, що і тварини (свійські та дикі), птахи, рослини, комахи, риби також добре відчують "душу" природи, зміни в ній, а потім змінюють свою поведінку, відношення до людей. Розуміння змін у живій і неживій природі дозволило людям передбачати погоду, а звідси відповідно, планувати роботу, ставити перед собою головні, невідкладні завдання на сьогодні, а щось переносити, відкладати на завтра чи на дальшу перспективу. В народному календарі відзначені і найважливіші події в житті всього українського народу, пошановано загальнолюдські цінності і урочистості. Маємо на увазі ту обставину, що вірування українців дохристиянської доби були тісно пов'язані з явищами природи, найперше з тими, від яких залежав урожай, а отже і добробут людей.

Знання наших предків з астрономії, багаторічні спостереження за природою, поєднуючись із циклом сільськогосподарських робіт, складали в кінцевому результаті народний календар, в якому органічно було поєднано людину і природу. Небо і Землю. Народна мудрість доводила, що дитина є часткою живої природи, її генотип, адаптований до неї. Українська національна психологія, характер, світогляд нашого народу

¹ Пяньків М.І. Народна їжа на Покутті. - Івано-Франківськ, 1991.- С.5-6.

¹ Основи національного виховання. Концептуальні положення. За заг. ред. В.Г.Кузя, Ю.Д.Руденка, З.О.Сергійчук.- Умань, 1993.- С.11.

формувались і розвивались в умовах розкішної, різноманітної природи, яка обумовлювала специфічні ознаки нашої нації. Тому можна стверджувати, що вся національна система виховання в своїй основі є природовідповідною, а звідси і найбільш гуманною, життєвою і ефективною. Свою розповідь учитель ілюструє конкретними прикладами з матеріалу, поданого нами, як-от:

Український народний календар

БЕРЕСЕНЬ

- 01.09. Андрія.** *Брались до копання буряків, бо вже починало спадати листя з ліщини.*
- 03.09. Тадея.** *За цим днем визначалась погода на цілий вересень.*
- 06.09. Євтихія.** *Дощовий день - погожа осінь і щедрий урожай наступного року.*
- 07.09. Вартоломея.** *Сухо на Вартоломея - гострої зими єсть надія.*
- 10.09. Мусія.** *Пора завершення збирання конопель і перевезення снопів з поля.*
- 11.09. Головосіки Івана.** *В цей день не можна нічого різати, рубати ножем, сокирою, навіть хліб ламають руками.*
- 14.09. Семена.** *Постригали хлопців, вони вперше сідали на коня. Молодь збиралась на вечорниці. Народні майстри починали ткати килими, приступали до роботи столярі, стельмахи, ковалі.*
- 21.09. "Друга Пречиста". Свято Різдва Пресвятої Богородиці.** *Жінки, в яких немає дітей, справляли обіди і запрошували бідних, щоб вони молилися Богородиці за її діти.*
- 24.09. Федора.** *Осіннє рівнодення. Початок затяжних дощів. Літові приходять кінець.*
- 26.09. Корнелія Сотника.** *Природа лаштується до зимової сплячки.*
- 27.09. Воздвиження.** *Вважалось, що остання птиця відлітає у вирій, а гадюки ховаються в листя, залізають в землю, щоб перебути зиму.*
- 30.09. Віри, Надії, Любові та їх матері Софії.** *Жінки не починали будь-якої важливої роботи.*

Народні прислів'я та приказки.

*Осінь наша мати і жебрака нагодує.
На Тадея селянин не журився - в хаті хлібець завівся.
На Тадея Святого в селянина хліба много.
Прийшов Вартоломій - жито на зиму сій.*

На Семена горобіці збираються в табуниці.

Прийшла Пречиста - взяла комах нечиста.

Прийшла Пречиста - буде по деревах листу чисто.

Восени грибина, а взимку свинина.

Народний календар має важливу функцію - прогнозувати (за певними прикметами) погоду, майбутнє людини, її стан здоров'я тощо. Ця функція допомагала нашим пращурам краще і доцільно організувати свою працю, щоденне життя, побут і дозвілля. Таку потребу маємо сьогодні і ми - дорослі і діти. Вивчаючи прогностичні функції народного календаря, учні вчаться творчому мисленню: вони зіставляють, аналізують, порівнюють біологічні, астрономічні та метеорологічні фактори, відшуковують між ними взаємозв'язки, роблять самостійні узагальнення і висновки.

Подаємо народні прикмети, зібрані нами в Рожнятівському районі Івано-Франківської області. Поступово засвоївши їх, учні 3-4-х класів зможуть самі передбачати погоду, перевіряти достовірність спостережень наших дідів і прадідів, проймуться любов'ю і пошаною до нашого мудрого, кмітливого і працьовитого народу, його духовної скарбниці. Подані народні прикмети можна використовувати на уроках рідної мови, читання при засвоєнні частин мови, розвитку мовлення, формування почуття любові до рідної мови, традицій і звичаїв нашого народу.

НАРОДНІ ПРИКМЕТИ

Провіщають небесні світила

СОНЦЕ

1. Сонце, яке сходить ясно після ясної ночі, обіцяє гарний день.
2. Сонце влітку виринає з туману - вдень буде тихо й душно.
3. Сонце встає із-за хмари - на гарну погоду.
4. Сонце сходить і заходить червоним та оточене червоними хмарами - буде вітер.
5. Якщо сонце зранку біле і світить ясно, буде дощ.
6. Взимку світлі стовпи біля сонця - на тріскучі морози, влітку - на посуху, спеку, вітер.
7. Сонце світить удень мовби крізь оболонку - дощ у дорозі.
8. Якщо тихо і пече сонце, буде гроза.
9. Злива при сонці означає, що завтра знову буде дощ.
10. Блідий захід сонця і рум'яний ранок - ознака поганої погоди.

МІСЯЦЬ

1. Місяць яскраво блищить - ознака гарної погоди.
2. Диск місяця чистий, ясний - на погоду, тьмяний, мутний - буде дощ.
3. Місяць ріжками донизу - холод, дощ уже поблизу.
4. Місяць місяцю передає погоду.
5. Розірване коло навкруг місяця провіщає вітер і сніг.
6. Якщо серп місяця тонкий, буде гарна погода, а якщо товстий, то погана.
7. Якщо місяць здається малим, добра погода триватиме.

ЗОРИ

1. Зорі мерехтять слабо зеленкуватим поблиском - ознака сталої без опадів погоди.
2. Взимку небо всипане зорями - на мороз, на ясну погоду.
3. Ніч зоряна, тиха - завтрашній день буде погожий.
4. Сріблясті зорі взимку провіщають морози.
5. На небі не видно зірок або їх мало - погода зіпсується.
6. Якщо зірки ховаються, скоро буде дощ.
7. Зірки мерехтять сліпо - чекайте опадів.
8. Зірки мерехтять і наче стрибають - постуденіє.
9. Зорі мають жовтий, жовто-рожевий, золотистий колір - буде погожий день.
10. Багряні зорі - на вітер, тьмяні на дощ, сніг, відлигу.
11. Звідки промені зірок здаються довшими, звідти й вітер.

ПРИКМЕТИ НЕБА

1. Ніжно-голубе небо при слабкому вітрі або безвітрі вказує на сталість тихої погоди.
2. Над лісом небо посиніло - на тепло.
3. Взимку небо ясне - на мороз.
4. Вранці небо рівномірно сіре - день буде гарний.
5. Небо при заході сонця бліде - дощ піде.
6. Небо темніє - дощем посіє.
7. Небо вранці рівномірно сіре - день буде гарний.
8. Колір неба білуватий, мутний - буде негода.
9. Безхмарний ранок в період нестійкої погоди - на дуже погану погоду.

Живі барометри

ТВАРИНИ

1. Білки роблять великий запас горіхів - чекайте холодної зими.
2. Вівці поспішно їдять траву - буде дощ.

3. Заєць появляється в саду - сувора зима на ходу.
4. Удень розкумкалися жаби - чекайте дощу.
5. Кажани літають низько над землею - погода зміниться на гіршу.
6. Кішка миться - дощ замовляє.
7. Корови увечері жадібно їдять траву - наступного дня ждуть дощу.
8. Багато павутиння бабиним літом - на ясну осінь і холодну зиму.

ПТАХИ

1. Зозуля почала кувати - морозам більше не бувати.
2. Журавлі восени летять високо - осінь буде довгою, а якщо низько - зима вже близько.
3. Гуси сидять, поховавши голови під крила, буде похолодання.
4. Граки падають до землі - йтимуть сніги або дощі.

Кожний предмет в початкових класах має невичерпні можливості для розширення знань учнів за рахунок народознавчого матеріалу, урізноманітнення навчальних занять, піднесення творчої активності учнів. Співвідношення цього матеріалу і наукових знань має бути зваженим, він повинен органічно вводитись у зміст уроків і доповнювати знання учнів, одержані з навчальних підручників.

3. Використання українознавства у вихованні молодших школярів

Безперечно, що навчальний процес у початковій школі спрямований не тільки на те, щоб дати дітям знання, але й виховати у них певні моральні якості, закласти основи національного характеру. Про це ми вели розмову у попередньому параграфі. Робота, розпочата на уроці, має логічне продовження в позаурочний час. Після уроків учні почувують себе більш розкуто, невимушено, вільно. Вони і вчитель не обмежені рамками і вимогами навчальних програм. А це дозволяє краще виявити природні задатки дітей, їх інтереси, реалізувати бажання.

На наш погляд, найперше завдання учителя в позакласній виховній роботі - це розширення читацьких інтересів учнів, вироблення уміння самостійно відшукати в бібліотеці потрібну книжку. Зауважимо, що народні казки, легенди, пісні, прислів'я, приказки, загадки мають займати особливе місце у розвитку в учнів бажання вчитись, читати. Знаючи психологічні особливості своїх вихованців, учитель має постійно слідкувати за тим, що діти читають, які

книги їх особливо приваблюють, що варто окремим з них порадити чи порекомендувати прочитати. Молодшим школярам до вподоби вечори казок, конкурси на кращого знавця казки, народної пісні, прислів'їв чи приказок. Їх треба проводити не менше одного-двох разів на рік.

Розвитку почуття любові до народної творчості, поваги до її невідомих творців буде сприяти робота учнів 3-4-х класів по зборі і запису казок, легенд про свій край, пісень рідного села, відомостей про його історію, народних умільців. Разом з вчителем учні можуть фотографувати будівлі у народному стилі, господарські споруди, меблі, збирати старовинні речі домашнього вжитку, зразки одягу для поновлення експозиції шкільного музею, чи створення кабінетів українознавства. За завданням учителя учні можуть оформити із зібраного матеріалу спеціальні альбоми або ж рукописні журнали.

Не менш важливо розвивати в молодших школярів повагу і пошану до батьків, старших родичів, виховання почуття родинної честі, гордості за свій рід.

Із зацікавленістю молодші школярі люблять збирати матеріали до вечорів на теми: "Наше родинне дерево", "Пісні мого дідуся і бабусі", "Нагороди дідуся", "Наш сімейний альбом", "Реліквії нашої сім'ї", "Бабусина скриня", "Золоті руки мого дідуся", "Про що ми говоримо з дідусем", "Чого навчає мене бабуся". Роботу по зборі таких матеріалів можна починати з першого класу, щорічно ускладнюючи ці завдання.

З особливим хвилюванням і трепетом учні беруть участь у класних чи шкільних заходах, куди запрошені їх дідуся та бабусі. Це можуть бути уроки народознавства на теми: "Твоя світлиця - рідний дім" (1-3/4 класи) та "Рід, родина, рідня" (1-3/4 класи).

З учнями 3-4-х класів доцільно провести свято "Наш рід". Наш народ сумлінно потрудився над тим, щоб сформувати в молодого покоління знання і відчуття роду, бо без роду нема народу. Саме через відчуття роду й завдяки йому кожна людина приходить до світлого образу Батьківщини.

Наш народ здавна виражав свої поняття, почуття, мрії, ідеали за допомогою особливих умовних знаків-символів. Ними були окремі дерева, рослини, птахи, квіти, вишивки, рушники. Це, очевидно, тому, що на них дуже багата і щедра наша земля, а наш народ - талановитий і працьовитий. Народна символіка широко використовувалась у повсякденному житті, вона надавала звичайним буденним справам особливої урочистості, святковості, а

нерідко чарівності і таємничості. Своєрідну палму першості серед символів українського народу займають калина, верба, тополя, барвінок. Про їх чудодійну силу в народі складено безліч казок, легенд, пісень, прислів'їв, приказок.

Учитель повинен розповідати дітям про ці символи, їх красу, силу дії, моральні засади, привчати берегти їх. Адже молодшим школярам цілком під силу посадити весною кущ калини, вербове деревце чи молоденьку тополя на пришкольній ділянці, біля своєї оселі, на узліссі, придорожній смузі, на галявинах, сільському чи міському парку. Вони можуть із задоволенням доглядати за посадженими деревцями.

Як без верби і калини нема України, так без вишивки і рушника неможливо уявити собі жодної української хати, жодного родинного свята нашого народу. Український рушник - символ народної краси, щастя, добра, щасливої долі. Він - ознака жіночої вправності, майстерності, охайності і працьовитості. "Хата без рушників, - казали в народі, - що родина без дітей". В 1-4 класах можна організувати виставки рушників, запросити народних майстринь, щоб вони показали дітям, як вишиваються рушники. Та найголовніше завдання вчителя - залучити учнів до гурткової роботи ("Умілі руки", "Рушничок", "Вишиваночка"), де б вони могли навчитись вишивати, оволодіти технікою цього древнього мистецтва наших талановитих предків. Бажано запросити народних майстрів для проведення індивідуальних чи групових консультацій для учнів або керівника гуртка.

Із зацікавленням молодші школярі беруть участь у підготовці і проведенні ранків, конкурсів, свят, пов'язаних з трудовою тематикою. Так, готуючись до ранку "Всі професії важливі" учитель трудового навчання може відвідати з учнями (на вибір) столярний цех, млин, кузню, гончара, випивальницю, ткалю або килимарницю, спостерігати за роботою цих майстрів, оглянути готові вироби. Можна сфотографувати майстрів за роботою, попросити для виставки зразки їх виробів. В актовому залі чи класі школи, де буде проходити ранок, можна організувати виставку виробів народних майстрів (міста чи села), фотографій, що відображають їх працю. Доречними на ранку будуть розповіді про народних умільців, конкурси дитячих творів про них, виступи одного-двох майстрів та невеликий концерт художньої самодіяльності на замовлення гостей.

Готуючись до проведення конкурсів та вікторин, учителю завчасно (за тиждень до початку конкурсу чи вікторини) треба ви-

вісити привабливе оголошення, яке б привертало увагу дітей. Конкурси і вікторини можна провести на такі теми: "Де праця, там і розквіт", "Добре роби, добре й буде", "Хто Вас обслуговує?", "Ось які в нас руки!", "Назви професій від А до Я", "Назви сам".

При проведенні конкурсів і вікторин треба звернути увагу на підбір запитань і завдань для молодших школярів, враховуючи їх складність і доцільність. Наприклад, при проведенні вікторини "Назви сам" її учасникам можна запропонувати такі завдання:

Пригадайте (за встановлений час) чотири назви:

- *знарядь для роботи на присадибній ділянці;*
- *столярних інструментів;*
- *машин (різні);*
- *прислів'я та приказки про працю;*
- *казок про працю;*
- *професій (різні).*

Переможцем визнається той, хто найбільш правильно і швидко дасть відповіді на запитання.

Вікторина "Хто Вас обслуговує" вимагає від учнів назвати професії людей, які виготовляють для них:

- *хліб, одяг, книжки, меблі;*
- *обслуговують в школі, магазині, лікарні, на транспорті;*
- *ремонтують водопровід, побутові електричні прилади, будинки.*

Переможцем визнається той, хто назве найбільше професій.

Конкурс "Ось які в нас руки!" може включати для його учасників такі завдання:

- *хто швидше і точніше виріже по шаблону з листа паперу орнамент, витинанку;*
- *хто швидше і більше деталей розмістить на листі паперу;*
- *хто краще, з допомогою тисків і молотка, зігне з дроту кільце, квадрат, трикутник, прямокутник тощо.*

Молодших школярів можна залучати до проведення свят: першої борозни, обжинків, врожаю, "Золота осінь", "Хоить гарбуз по городу" та інших.

Як бачимо і в позакласній виховній роботі можна широко використовувати народознавчий матеріал, який надасть їй конкретного національного забарвлення, посиляться його виховні функції, що буде сприяти формуванню в молодших школярів поглядів, переконань та ідеалів, співзвучних духовній культурі нашого народу, яку молодь має оберігати і постійно примножувати.

Таким чином простежується пряма закономірність: чим ґрунтовніше учні, які формуються як майбутні громадяни України, вивчають і засвоюють надбання матеріальної і духовної культури свого народу, його історії, тим глибші їх патріотичні почуття, стійкіші громадянські позиції.

Українознавчий матеріал у навчально-виховному процесі початкової школи урізноманітнює всі види і форми роботи з учнями, додає їм енергії, і бажання глибше і ґрунтовніше оволодівати основами наук.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- 1) *Назвіть головні особливості використання українознавства в початкових класах.*
- 2) *Які найбільш доцільні форми роботи з українознавчим матеріалом на уроках рідної мови і читання?*
- 3) *Як з допомогою українознавчого матеріалу можна удосконалювати уроки трудового навчання?*
- 4) *Для чого знайомити молодших школярів з народним календарем?*
- 5) *Покажіть роль українознавчого матеріалу у вдосконаленні виховної роботи з молодшими школярами.*

ЛІТЕРАТУРА

Державна національна програма "Освіта" ("Україна ХХІ століття").- К., 1994.

Концепція національного виховання. Схвалена Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти 30 червня 1994 року.- Освіта.- 1994.- 20 жовтня.

Ковальчук О.В. Українське народознавство.- К., 1994.

Культура і побут населення України.- К., 1991.

Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини.- К., 1989.

РОЗДІЛ V.

ФУНКЦІЇ ШКОЛИ В ОРГАНІЗАЦІЇ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ

1. Українська родина - перша школа патріотичної любові до України й українства

Успішне оволодіння учнями українознавством можливе лише при активній підтримці і сприянні з боку їхніх батьків. Адже забезпечення гармонії родинно-громадсько-шкільного виховання належить до однієї з провідних засад розбудови й розвитку національної системи освіти в Україні.

У Державній національній програмі "Освіта" ("Україна XXI століття") серед пріоритетних напрямів реформування освіти відзначено, що в основу національного виховання мають бути покладені: принципи єдності сім'ї і школи, наступності та спадкоємності поколінь; прищеплення поваги до батьків, жінки-матері; організація родинного виховання та освіти як важливої ланки виховного процесу і забезпечення педагогічного всеобучу батьків.

Побудувати повноцінну національну школу без участі сім'ї по суті неможливо.

"У сім'ї шліфуються найтонші грані людини-громадянина, людини-трудівника, людини-культурної особистості. Із сім'ї починається суспільне виховання. У сім'ї, образно кажучи, закладаються коріння, з якого виростають потім і гілки, і квітки, і плоди. Сім'я - це джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави. На моральному здоров'ї сім'ї будується педагогічна мудрість школи",¹ - відзначав В.Сухомлинський.

Традиційна українська родина - то перша школа любовності, національного виховання, світлиця моральних чеснот і благородних вчинків, плекальниця пошанівку рідної мови, народних звичаїв, традицій, свят, обрядів, символів, побутової й громадської культури. Національна психологія й характер, духовний світ українця, менталітет теж формуються у родинному колі.

Значення сім'ї неоціненне. Від стану охорони домашнього вогнища, батьківства, дитинства й материнства у вирішальній мірі

залежить не тільки особисте благополуччя кожної людини, але й життєва міць народу, Української Держави. Адже духовно-моральне здоров'я родини - то найкраща запорука опінії нації. І горе тій нації, нікчемні ті державні правителі, які дозволяють собі занепасти сім'ю.

Зневірена, зневажена сім'я - згублене покоління, втрачене майбутнє. Ось чому всякі зайди і заброди, які віроломно вживалися на наші землі з метою їх поневолення і винищення корінної нації, свої руїниці дії спрямовували в першу чергу на те, щоб знівечити традиційну українську родину, відібрати у дітей і молоді рідну материнську мову, сплюндрувати самобутню родинно-побутову культуру, вирити прірву між батьками й дітьми, розпалити ворожнечу серед народів, насадити родинні чвари і внутрішній національний розбрат, плодити перевертнів, запроданців, манкуртів, які пураються свого роду й отчого дому.

Функції сім'ї надзвичайно благородні, й різноманітні: відтворення й продовження роду людського, народу, нації, виховання дітей, організація домашнього господарства, споживання і побуту, забезпечення і передача новим поколінням рідної національної мови, вже набутих людством знань, духовних і матеріальних цінностей та життєвого досвіду, трудових умінь і навичок, етнічна соціалізація, підготовка молоді до сімейного життя.

Сім'я - то святий вузол, яким сполучаються люди в суспільстві.

Сім'я - то життєдайний осередок, що приводить на світ божий, плекає найвищу цінність людства - дітей, найкращий цвіт нації, майбутнє народу, завдяки яким кожен батько й мати мають реальну можливість повторити, розвинути й продовжити себе в своїх потомках. Кожна людина є смертною, Але сім'я, рід, народ, нація - безсмертні!

Сім'я - неперевершений чинник можливого вияву людини у всіх її можливих іпостасях: немовля, дитина, підліток, юнак, дівчина, чоловік, дружина, син (дочка), дідусь, бабуся, внук, (внучка), правнук.

Сім'я - святиня людського духу, благородних емоційних переживань - кохання, любові, вірності, піклування, щоденного живого спілкування, поваги, співпереживання, синівської і дочірньої вдячності, родинної солідарності, теплоти людських сердець.

Сім'я - невтомна хранителька пам'яті наших предків, ретельна плекальниця родоводу, совісті й честі минулих, сучасних

¹ Сухомлинський В. Батьківська педагогіка.- К., 1978.- С.22.

і прийдешніх поколінь. Високоорганізована, національно свідомо українська родина - це духовний храм України-Матері, заповіт і заповідник народних, національних чеснот та неухильного дотримання норм християнської моралі. Вплив родини на формування її національну соціалізацію, на щоденне наше буття переоцінити неможливо.

Хто нам дає повний душевний спокій і соціальну захищеність від різних життєвих бід, прикроців, як не сім'я? Хіба ми часто-густо не дивимося на світ очима сім'ї, з якої ми вийшли? Життя у колі родини, серед рідних і близьких людей дає нам натхнення для щоденної творчої праці, високий емоційний заряд, вселяє життєвий оптимізм.

Сім'я - найбільша вихователка підростаючих поколінь за всіх часів у всіх народів, невтомна плекальниця українознавства, високої духовності й гуманізму, національного духу, характеру, свідомості, психології й патріотизму. Справжня сім'я є совістю, честю і доблестю, національною гордістю кожного народу, нації, надбанням педагогічної культури людства.

Родовід вихователів йде від матері, від батька, від сім'ї. Завдяки їм постала й розвинулась народна педагогіка, - прародителька педагогічної науки, теорії і практики родинно-громадсько-шкільного виховання, постала педагогічна пансофія України, українське педагогічне барокко.

Облагороджувальне проміння отчого світильника, мамина ласка, бабусина доброта, дідусева мудрість, тепло хатнього затишку в колі рідних братиків і сестричок на все життя залишають глибокий слід у душі й серці кожної людини. Завжди якимось особливому зворушливо й приємно згадується те родинне гніздо, з якого ми вийшли у світ широкий.

"Без сім'ї нема щастя на Землі", "З родини йде життя людини", - гласить українська народна педагогіка.

2. Педагогічні умови ефективного використання українознавства в системі родинного виховання

Ефективне використання українознавства в системі родинного виховання відбувається при наявності відповідних педагогічних умов.

Перша педагогічна умова ефективного використання українознавства в системі родинного виховання - передача

дорослими членами родини (матір'ю, батьком та ін.) дітям найбільш доступних їм відомостей з українознавства. Наприклад, про доблесть рідної української мови, власний родовід, походження прізвища, історію своєї оселі, рідного села (міста), краю, особливості флори й фауни, фольклорні надбання, славетних краян тощо.

Друга педагогічна умова - це заохочення дітей ділитися з батьками знаннями й уміннями з українознавства, набутими в школі через уроки українознавства, про Україну (її етнос, долю, природу, екологію, мову, державу, ментальність, місце в міжнародних відносинах, культуру, військо) та українців (відомих українських учених, письменників та їх книги, митців та їх твори, літературних персонажів, національних героїв, видатних державних діячів та історичних осіб, цікаві поточні події на Україні та в українській діаспорі тощо).

Правильне значення й створення з боку сім'ї сприятливих умов для успішного засвоєння учнями українознавства можливе при обов'язковому врахуванні специфіки родинного виховання.

Характерна особливість родинного виховання - невпинне сполучення цілеспрямованої педагогічної діяльності батьків (дідусів, бабусь, братів, сестер) з повсякденним впливом на дітей укладу життя сім'ї, матеріальних і побутових умов, чисельності, структури, ідейно-моральної, емоційно-психологічної, духовної і трудової атмосфери сім'ї; життєвого і професійного досвіду батьків, системи взаємин сім'ї зі школою, громадськістю.

Тому **третьою важливою педагогічною умовою** ефективного використання українознавства в системі родинного виховання є систематичний українотворчий виховний вплив родинної спільноти на дітей і молодь у напрямку демонтажу внутрішнього малоросійства, національної соромливості й меншевартості і забезпечення формування української структури духу, високої національної свідомості.

Національна свідомість українців - це сукупність уявлень про соціальні вартості, норми, що є визначальними для віднесення особистості до національної спільноти українців, включає в себе ознаки відмінності українського "ми" від іншого "не ми". І фундамент її закладається в сім'ї через національне родинне виховання. А звідси **четвертою, одною з найголовніших педагогічних умов ефективного використання українознавства в системі родинного виховання виступає його національне спрямування**, націлене на засвоєння дітьми як національних, так і вселюдських цінностей та інтересів.

Національне родинне виховання, базоване на українознавстві, сприяє піднесенню національної самосвідомості учня, формуванню сукупності уявлень про власну націю, її самобутність, історичний шлях, місце серед інших етносів (націй).

Кожен конкретний народ через свою національну систему родинного виховання й засвоєння українознавства органічно продовжує й далі розвиває себе в своїх дітях, генезує національний дух, менталітет, характер, психологію, традиційну родинно-побутову культуру, спосіб життя. Тому цілком природним й об'єктивно закономірним виступає наше прагнення мати свою власну національну систему родинного виховання. Саме воно, українське родинне виховання, базоване на українознавстві, репрезентує автентичне педагогічне обличчя України, її славу і непереможність.

Зденационалізована педагогіка, позбавлена власних національних рис і самобутності, - змарноване виховання. А в науці це звичайнісінька облуда, безсоромна брехня і фальш, вигідна хіба що тим, хто хотів би бачити й мати Україну без українців.

Українці - нація європейська. То й традиційна система родинного виховання на Україні має як самобутній національний, так і європеїзований характер. То й підхід у вихованні має бути європейський. Він ще з давніх часів розвиває у людині індивідуальність, має її за найвищу вартість і з огляду її блага оцінював усі суспільні інституції. Азійський тип виховання має колектив за вищу суспільну вартість і підпорядковує йому людину.

Головна мета українського родинного виховання - через українознавство формувати в дітей та молоді духовність рідного народу, виховувати високосвідомих представників, патріотів українського народу, нації, носіїв і творців національної та загальнолюдської культури, вільних громадян незалежної України.

П'ятою умовою ефективного використання українознавства в системі родинного виховання є дотримання батьками відповідних виховних принципів: народності; природовідповідності; гуманності; національної соціалізації; європеїзму; історизму; збереження духовної єдності, наступності й спадкоємності поколінь минулих, сучасних і майбутніх; культуровідповідності; демократизму; родинно-громадсько-шкільної гармонії; обов'язкової участі у посильній праці, вияву підприємливості й винахідництва, систематичності педагогічного впливу, утвердження життєвого оптимізму. Звичайно, що виховання дитини в місті й на селі, поруч із спільними, загальнонаціональними, повинні мати ще й певні

місцеві функціональні риси. Воно включає також обов'язковий українознавчий підхід.

Українознавство не тільки є окрасою нашої національної системи виховання, але й виразником його провідної суті. Практичне його засвоєння йде через педагогіку українознавства, що об'єднує в собі як дидактичну, так і виховну місію.

Норми загальнолюдської моралі й етика міжетнічних вхаетин справедливо вимагають, аби українознавством, у т.ч. українською мовою, як державного належно володіти не тільки українці, але й представники всіх інших націй, які постійно мешкають на Україні.

Шостою умовою ефективного використання українознавства в системі родинного виховання є панування в родині щирої любові до України й глибокої пошани до всього українського й українства, що не виключає, звичайно, поваги до людей, які належать до інших націй. Ця умова найкраще реалізується в атмосфері загального емоційного благополуччя сім'ї. Відсутність такої атмосфери не тільки заважає ґрунтовному засвоєнню українознавства, а також успішному навчанню в школі, але й гальмує розвиток особистості дитини, травмує її психіку й сприяє появі негативних рис поведінки.

Сьома умова ефективного використання українознавства в системі родинного виховання полягає в неухильному дотриманні в житті духовних і морально-етичних засад традиційної української родини з її споконвічною любов'ю батьків до дітей, міжпоколінню трансмісією родинно-побутової культури, збереженням пам'яті предків, культом матері, доброзичливими стосунками між родичами й свояками, пошанівком рідної мови, дотриманням народних чеснот і норм християнської моралі.

Українознавчі традиції народу наділені ознакою високого одухотворення. Завдяки їм у наших родинах впродовж багатьох віків живуть, естафетно передаючись від покоління до покоління, такі благородні людські якості, як любов до рідної землі, отчого краю і домівки, де виріс і став людиною, повага до батька-матері, світлої пам'яті своїх предків, до рідної мови, історії, відчуття належності до народу, усвідомлення себе як його кров і плоть, прагнення пізнати, зберегти й передати його духовні надбання у спадок своїм дітям, внуками, правнукам.

Значення родинних традицій у наш час полягає не тільки в тому, що вони надійно захищають національну самобутність нашого народу, але ще й у тому, що в несприятливих екологічних

умовах вони орієнтують людину на одухотворення її виробничої діяльності.

Таке аномальне явище на Україні, як національний нігілізм, пояснюється переслідуванням української мови й національної культури в умовах Радянського Союзу, репресуванням національно свідомої української інтелігенції. Це сприяло тому, що молодь почала цуратися свого, рідного, материнського. Такий процес вів до деградації духовності й громадянськості людини взагалі, бо любов до національного є основою її інтернаціональних почуттів, без любові до рідного народу не можна любити людей інших країн - така аксіома життя.

Науково-технічний прогрес не принесе щастя, якщо він не буде доповнюватися прогресивними змінами в соціальному, моральному й культурному житті людства. Неминучість прогресу із збереженням людського в людині і природного в природі - ось першочергове завдання сучасної педагогіки. І тут роль традицій особлива.

Традиція не тільки вчить жити, але й зобов'язує жити згідно з її вимогами і настановами, тобто жити не тільки для того, щоб існувати, але й присвятити своє життя певній меті, вірі, мрії і добру. Традиція - фундамент національного так же, як національне - фундамент культури. Тому відчуження людини від національної культури робить її безликою. А людина знеособлена, позбавлена власної індивідуальності, не здатна створювати духовні цінності, бо для духовних зусиль замало тільки бажання чи навіть таланту, а конче потрібне ще відмінне від інших світовідчуження, самобутнє сприймання навколишнього. Безродий гомункулус - ворог будь-якого народу.

Знищена традиція до добра не доведе. Коли порушується спадкоємність поколінь, ламається народне свято, то на зміну їм приходять безпросипні п'ятики. Відречення від рідної мови породжує суржиковий сурогат і отупіння розуму. Коли вмирає народна пісня, її заміняє одурманюючий шоуістичний поп-гоп-галас, яки своїм грюком наче намагається заглушити тугу за втраченою задушевністю, придушити совість і честь. Висушуючи душі людей, знищення традицій неодмінно веде до морального, духовного, культурного та екномічного занепаду.

3. Принципи співпраці школи та сім'ї у вихованні учнів засобами українознавства

Засвоєння перших азів українознавства й дальше розширення кола знань дитини у даній галузі починається з сім'ї. В цьому легко переконалися, взявши до уваги змістові віхи варіантної програми інтегративного навчального курсу "Українознавство" для школи,¹ в якій значна частина тем уроків стосується сім'ї. Та й сама концепція національної освіти, розроблена науковцями Інституту українознавства під керівництвом його директора професора Кононенка П.П., теж справедливо орієнтує на школу-родину.² Цим диктується природна необхідність тісної співпраці школи та батьків у вихованні учнів засобом українознавства. А це в свою чергу вимагає дотримання відповідних педагогічних принципів організації спільної роботи.

У даному випадку *принципи* (від лат. *прінціпіум* - начало, основа) - це вихідні положення, що визначають головні вимоги до змісту й організації педагогічної співпраці школи та батьків у вихованні дітей засобами українознавства. В них відображаються зв'язки і взаємини між батьками й дітьми, учителями й учнями, школою й родиною. Вони базуються на сучасній науковій педагогічній теорії та етнопедогогії, узагальненому досвіді родинно-шкільного виховання засобом українознавства і вказують, на яких провідних засадах її будувати, як творчо розв'язувати його насувні проблеми.

Ефективність вивчення українознавства в школі та вдома забезпечується неухильним дотриманням таких *провідних принципів організації педагогічної співпраці школи та батьків у вихованні дітей*: українотворча цілеспрямованість і висока ідейність родинного виховання; зв'язок родинного виховання з життям українського народу: працею й практикою розбудови самостійної Української держави; єдність вимог й поваги до особистості; систематичність і послідовність родинно-шкільного виховання засобом українознавства; співдружність вчителів й батьків у створенні умов для оволодіння українознавством; втілення єдності українського й регіонального в оволодінні українознавством.

¹ Українознавство. //Вісник Київського університету ім.Т.Шевченка. Випуск 1.-К., 1994.- С.136-164.

² Концепція школи нової генерації - української національної школи-родини. //Там же, с.32-71.

Принцип українотворчої цілеспрямованості й високої ідейності родинного виховання передбачає спрямування вивчення українознавства в русло українотворення, тобто формування особистості українця на основі утвердження в свідомості й пам'яті учнів українських національних і вселюдських цінностей. Ідейність вличе до вірності інтересам українського народу й активності щодо внесення посильного особистого вкладу в розбудову самостійної демократичної Української держави, готовності до її захисту. Адже саме українознавство має стати нині державною політикою й філософією, науковою системою, що визначає основи освіти, культури, мистецтва, родинно-шкільного навчання й виховання, а тим самим ідеології.

Ідейність, як концентрований вираз світосприйняття і світорозуміння, моралі й етики, ідеалів, життєвої практики й власної поведінки, - повинна мати глибоко науковий, гуманістично-демократичний характер, а тому має формуватися як школою, так і родинною.

Принцип зв'язку родинного виховання з життям українського народу, працею й практикою розбудови самостійної Української держави має широкий простір для реалізації саме через опанування українознавством. Дотримуючись його, батьки сприяють національній соціалізації своєї дитини, націоналізації, пізнанню себе й свого рідного народу, вчать бути самим собою, пишатися приналежністю до української нації.

"Кожен повинен знати свій народ, - вчив Г.Сковорода, - а в народі пізнати себе. Якщо ти українець, так будь ним. Якщо ти поляк, то будь поляком. Чи ти німець? Будь німцем. Чи француз? Будь французом. Чи татарин? Будь татариним. Все хорошо на своїм місці і своїй мірі, і все гарне, що чисте, природне, тобто не фальшиве".

Т.Шевченко підкреслював колосальне значення національної типовості кожного народу. "По-моєму, - писав він, - нація без своєї власної, незалежної тільки їй, характерної риси подібна просто на кисіль, дуже несмачний кисіль".

Провідні орієнтири виховання за даним принципом впливають із національних та загальнолюдських ціннісних вартостей та неухильного дотримання засад природовідповідності.

Заглиблення через українознавство в історію України й життя українського народу, нації, минуле сучасне, плекає історичну пам'ять поколінь. При цьому батькам варто домогтися, аби їхні діти збагнули, що історична пам'ять - це святиня народного духу,

велич, доблесть і міць держави, надійний гарант єдності, наступності і спадкоємності поколінь, згуртування нації, атрибут шляхетності національної вдачі, запорука щасливої долі.

У романі Чингіза Айтматова "І понад вік триває день" серед багатьох життєвих колізій виведено образ раба-манкурта, насильно позбавленого пам'яті. Манкурт не знав, хто він, якого роду-племени, не видав свого імені, не пам'ятав дитинства, батька-матері - словом, манкурт не відчував себе людською істотою. Він був як безсловесна тварина, позбавлений розуміння власного "я", лише зовнішня оболонка, опудало колишньої людини. Манкурт, як собака, визнавав тільки своїх хазяїв. З іншими він не вступав у спілкування. Всі його помисли зводилися до потамування голоду. Інших турбот він не знав. Зате доручені йому обов'язки виконував сліпо, старанно, неухильно. Манкуртів звичайно примушували виконувати найбруднішу, найважчу роботу, або ж приставляли до найнуднішого, обтяжливого заняття, що вимагало тупої терплячості. Повеління хазяїна для манкурта було над усе. А для себе, крім їжі та обносків, він нічого не вимагав. Принагідно нагадаємо, що слово "манкурт" у дослівному перекладі з німецької мови означає "коротка (вкорочена) людина".

Довго розшукувала свого сина в безлюдних степах мати. Нарешті, з великим трудом знайшла його самотнього, відлюдькуватого, серед нескінченної глушини при відгонному верблюдячому стаді. Але всі намагання рідної матері повернути свого сина до пам'яті, спонукання впізнати її, назвати своє справжнє ймення та ім'я рідного батька, згадати звідки родом, виявились марними й закінчились трагічно. Не здригнулось одубіле серце сина-манкурта, коли він власноручно вбив свою маму, яка навіть в агонії смерті востаннє розпачливо благала свого сина-манкурта: "Згадай, чий ти! Як твоє ім'я? Ім'я? Твій батько Донебай! Донебай, Донебай, Донебай, Донебай!"¹

Історична пам'ять - невичерпне джерело життєвої мудрості й обачності, оберег і застереження від бездушності, жорстокості, яничарства й манкуртства. Перевертні, космополіти, національні зрадники й нігілісти, конформісти, безбатченки й дегенерати, відступники, які цураються рідної української мови й українського народу, найдужче плодяться на ґрунті історичного безпам'ятства.

¹ Айтматов Чингіз. І понад вік триває день.- Тв. в 2-х томах.- Т.2.- К., 1983.- С.116.

Нема гіршої кари, як історичне безпам'ятство. Послаблення історичної пам'яті до смерті подібне. Замах на історичну пам'ять - тяжкий злочин, розгнуздане дикунство. Загублена історична пам'ять - втрачена надія. Тому нас до глибини душі зворушують слова матері: "Можна відібрати землю, можна відібрати багатство, можна відібрати життя, - промовила вона вголос, - але хто вигадав, хто посміє посягати на пам'ять людини?! О господи, якщо ти є, як дозволиш ти таке людям? Хіба мало зла на землі і без цього?"¹

Народ, який не знає або згубив знання свого минулого з його духовними скарбами, вмирає і зникає із землі. То й одностайно подбаймо про те, аби передати учням й умножити наш скарб дорогоцінний - українську національну історичну пам'ять.

Щоб стати справжнім громадянином самостійної Української держави, треба бути не тільки свідомим, але й гордим свого українського походження, своєї української нації, своїх українських традицій, рідної української мови, свого родоводу.

Формування особистості найуспішніше здійснюється в процесі трудової діяльності. Наполегливе навчання з метою ґрунтовного оволодіння українознавством належить до однієї з його провідних віх, як і засвоєння ідеї державності та заохочення батьками дітей до посильної участі в розбудові Української держави.

Принцип єдності вимог й поваги до особистості в процесі родинного виховання базується на ідеї гуманізму й любові до дітей. Правильне виховання обов'язково передбачає поєднання високих вимог із повагою до вихованців, з довір'ям до їх сил і можливостей. Практична реалізація цього принципу передбачає опору на взірцеве в поведінці школяра, утвердження позитивних національних рис українського характеру й усунення (запобігання) негативних.

Реалізація через опанування українознавством потенцій українського менталітету, що втілює національні цінності, ушляхетить нашу життєдіяльність, утвердить честь і гідність самоцінній особистості. Тому батькам треба знати провідні риси українського характеру, як однієї з важливих ділянок українознавства, щоб враховувати їх у своїй виховній діяльності.

Назвемо деякі з найтипівіших традиційних рис українців: а) позитивні: працьовитість, ощадність, гостинність, особливе прагнення до освіти, любов до дітей, статечність у родинних

взаєминах, глибока шана до предків, повага до жінки-матері, до батьків і людей старшого покоління, лицарське ставлення до дівчини, привітність (в українському селі й нині живе чудовий звичай вітатися з кожним стрічним, навіть незнайомцем), емоційність, чутливість, ліризм, артистизм вдачі, пісенність, м'яка гумористичність, могутній потяг до волі (як наслідок козацької основи української психіки); б) від'ємні: запальність і неврівноваженість, знання лише себе (за принципом: "Моя хата скраю"), сварливість, слаба відповідальність за добро нації, гуртові ворожнечі, незгідливість (крамольність) вдачі, анархічна отаманщина, непослух, розбіжність між словами й ділами, легковірність та уступливість, буйність, мрійництво, неточність і марнування часу, недбальство ("Якось воно буде"), балакунство.

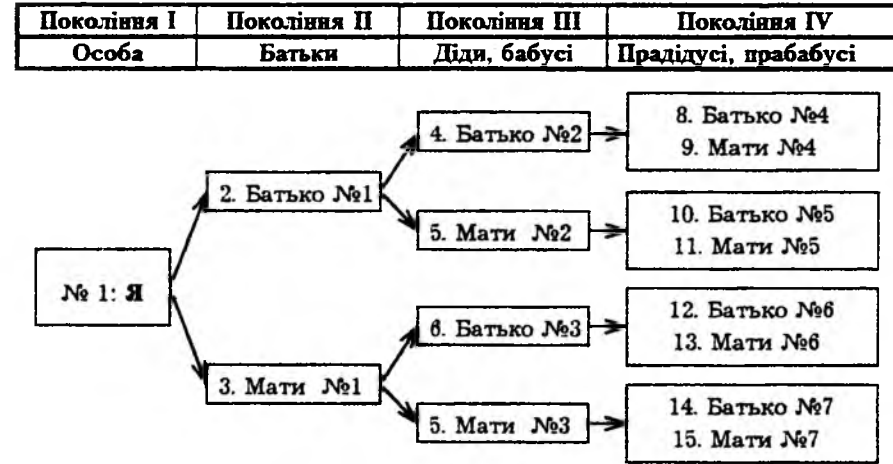
В умовах бездержавності й насадження колоніального тоталітаризму ряд позитивних рис українського національного характеру послабились (напр., особливий потяг до хліборобства). А негативні риси посились, а то й набрали потворного характеру, як-от: зневага до рідної мови, уярмлене власне "я", чревоугодництво (готовність в ім'я шлункового блага, "шматка ковбаси", служити будь-якому чужинцеві), національний нігілізм, плазування перед начальством тощо.

Остов змісту української національної системи виховання у тому вічному, загальнолюдському, на чому з давніх-давен базується філософія людського життя, зокрема на протистоянні: Добра - злу, Бога - дияволу, Правди - брехні, Милосердя - жорстокості, Розуму - невігластву, Життя - смерті, Честі - ганьбі, Працьовитості - неробству, Вірності - зраді, Любові - ненависті, Відваги - боягузству, Волі - рабству, Краси - потворству.

Принцип систематичності й послідовності родинно-шкільного виховання засобом українознавства закладений в самій природі життя, росту й розвитку дитини в сім'ї та школі. Це означає, що в колі родини дитина практично засвоює рідну (материнську) мову, дитячий фольклор, набуває певних знань, умінь і навичок з національного доведення, родинно-побутової культури, народної медицини й гігієни, кулінарії, мовленнєвого етикету тощо. Школа відповідно забезпечує належне осмислення учнями наявного в них досвіду в згаданих сферах щоденного життя та діяльності, а також здійснює дальнє поглиблення і розширення знань та відомостей школярів про Україну та українство.

¹ Айтматов Чингіз. І понад вік триває день.- Тв. в 2-х томах.- Т.2.- К., 1983.- С.111.

ГОРИЗОНТАЛЬНА СХЕМА КРОВНОГО РОДИЧІВСТВА



середніх і старших класів прочитали й мали у своїй домашній бібліотеці такі шедеври українського історичного роману, як книги І. Білика "Не драгуйте грифонів", В. Чемериса "Ольвія", Д. Міщенка "Синьоока Тивер", Р. Іванченко "Зрада, або як стати володарем", Ю. Опільського "Іду на вас", "Ідоли падають", "Упирі", В. Босовича "Володимир, син Святослава", О. Югова "Данило Галицький", І. Франка "Захар Беркут", М. Костомарова "Чернігівка", А. Чайковського "Сагайдачний", "За сестрою", "На уходах", "Побратими", П. Панча "Гомоніла Україна" (в 2-х томах), А. Кашенка "Під Корсунем", "Запорізька слава", "На руїнах Січі", "Зруйноване гніздо", "Славні побратими", "Мандрівка на пороги", К. Басенка "Початок", О. Соколовського "Богун", Ю. Мушкетика "Яса" (в 2-х томах), І. Нечуй-Левицького "Гетьман Іван Виговський", "Князь Єремія Вишневецький", "Маруся Богуславка", Р. Іванчука "Орда", Є. Гребінки "Чайковський", "Ніжинський полковник Золотаренко", М. Старицького "Облога Буші", Б. Лепкого "Батурич", "Руїна", Д. Мордовця "Палій", "Кримська неволя", М. Лазорського "Гетьман Кирило Розумовський", Г. Хоткевича "Довбуш", "Богдан Хмельницький", В. Жицького "Кармалюк", І. Багряного "Сад Гетсиманський", "Броди", В. Харчука "Вишневі

У початкових класах уроки українознавства охоплюють такі вагомі й нові для дітей змістові віхи, як: а) етнічна історія українців (виникнення і формування українського народу, нації) та етнічні ознаки (мова, територія, самосвідомість, елементи традиційно-побутової культури); б) народні традиції, культурні цінності, народне мистецтво; в) розвиток національних традицій у сучасній культурно-побутовій сфері; г) етнічні процеси взаємодії, взаємовпливу українців на представників інших націй, які мешкають на території України, а також на сусідні народи.¹

У 5-9 класах у школі підлягають розгляді дев'ять напрямків народознавства: історія рідного народу та краю; усна народна творчість; народна та національна символіка України; українські народні дитячі й молодіжні ігри та забави; національні обряди та вірування українців; календар українських народних свят: звичаїв і традицій; українські народні ремесла та промисли; українська народна кулінарія; система українських народних знань та вмій навчання та виховання дітей і молоді.

Систематичність викладу чітко простежується також у програмі українознавства та відповідному їй підручнику. Обов'язок батьків полягає в тому, щоб надати вчителю підтримку в їх реалізації. У першу чергу це стосується здійснення контролю за самостійною роботою учнів над вивченням українознавства вдома, заохочення їх до участі у збиральницькій діяльності, охорони й збереженні пам'яток української національної культури, в роботі дитячих та юнацьких організацій "Пласт", "Перевеслята", "Джура", "Сокіл", "Січ".

Послідовність між домашнім і шкільним українознавчим вихованням найкраще здійснюється по лінії оволодіння кожним учнем інформацією про власний родовід через складання генеологічного дерева життя за таблицями "Наш родовід".

Принцип співдружності батьків і вчителів у створенні умов для оволодіння українознавством зобов'язує родину подбати, аби кожен школяр вдома мав свій учнівський робочий куток, всі необхідні підручники й посібники з українознавства, відповідно укомплектовану бібліотечку. Скажімо, бажано, аби учні

¹ Програми середньої загальноосвітньої школи 1-4 (1-3) класи.- К., 1994.- С. 107-115.

Таблиця 2.¹

ВЕРТИКАЛЬНА СХЕМА КРОВНОГО РОДИЧІВСТВА

Чоловіча лінія	пряма (1) та бічні (2-4) лінії		
Прапрадід	Двоюрідний прапрадід	Триюрідний прапрадід	Чотириюрідний прапрадід
Прадід	Двоюрідний прадід	Триюрідний прадід	Чотириюрідний прадід
Дід	Двоюрідний дід	Триюрідний дід	Чотириюрідний дід
Батько	Дядько	Двоюрідний дядько	Триюрідний дядько
Я	Брат	Двоюрідний брат	Триюрідний брат
Син	Племінник	Двоюрідний племінник	Триюрідний племінник
Онук	Внучатий племінник	Триюрідний онук	Чотириюрідний онук
Правнук	Двоюрідний правнук	Триюрідний правнук	Чотириюрідний правнук
Праправнук	Двоюрідний праправнук	Триюрідний праправнук	Чотириюрідний праправнук
Жіноча лінія			
Прапрабабуся	Двоюрідна прапрабабуся	Триюрідна прапрабабуся	Чотириюрідна прапрабабуся
Прабабуся	Двоюрідний прабабуся	Триюрідна прабабуся	Чотириюрідна прабабуся
Бабуся	Двоюрідний бабуся	Триюрідна бабуся	Чотириюрідна бабуся
Мати	Тітка	Двоюрідна тітка	Триюрідна тітка
Я	Сестра	Двоюрідна сестра	Триюрідна сестра
Дочка	Племінниця	Двоюрідна племінниця	Триюрідна племінниця
Онука	Внучата племінниця	Триюрідна онука	Чотириюрідна онука
Правнука	Двоюрідна правнука	Триюрідна правнука	Чотириюрідна правнука
Праправнучка	Двоюрідна праправнучка	Триюрідна праправнучка	Чотириюрідна праправнучка

ночі", У.Самчука "Марія", В.Барка "Жовтий князь", І.Кочерги "Свіччине весілля", Л.Українки "Бояриня", І.Тобілевича "Сава Чалий", В.Самійленка "Чураївна".

Дуже добре роблять ті батьки, які підтримують захоплення своїх дітей українікою та україністикою. Це, зокрема, стосується зберігання реліквій своїх родичів і свояків, родинних світлин, колекціонування творів українського народного вжиткового мистецтва, українських поштівок, значків, грошових знаків і монет тощо.

Принцип втілення єдності українського й регіонального в оволодінні українознавством кличе батьків піклуватися, щоб їхні діти оволодівали як загальнонаціональним українознавством, так і його регіональними (місцевими) самовиявами, що в сукупності належить до цінних народних надбань України, репрезентом нерозривної єдності нації й розмаїтості її культурних надбань. І стосується це, наприклад, у першу чергу рідної мови та фольклору, які учні засвоюють як у загальноукраїнському (літературному), так і місцевому (діалектному) варіантах, що має надзвичайно велике навчально-виховне значення. Історія України теж представляється у загальному варіанті, що вимагає також знання свого місцевого - історії рідної школи, села (міста), краю, їх відомих людей, історичних осіб, видатних подій тощо.

У підсумковому плані відмітимо, що оптимальний варіант опанування підростаючим поколінням українознавством закладений у міцній, здоровій, щасливій родині.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- 1) З'ясуйте можливості традиційної української родини щодо українознавчого виховання учнів
- 2) Назвіть основні педагогічні умови формування особистості українця в сім'ї.
- 3) Розкрийте головну суть і значення педагогічних умов успішного формування особистості українця в сім'ї.
- 4) Назвіть й охарактеризуйте провідні принципи організації педагогічної співпраці школи та батьків у вихованні дітей засобами українознавства.

¹ За спецвипуском газети "Народознавство". - "Наш родовід".

ЛІТЕРАТУРА

- Ващенко Г. Виховний ідеал.- Полтава, 1994.
Кононенко П. Українознавство.- К., 1994.
Основи національного виховання.- К., 1994.
Стельмахович М. Українське родинознавство.- Івано-Франківськ, 1994.
Ушинський К. Про народність у громадському вихованні //Твори в 2-х томах.- Т.1.- К., 1982.- С.43-103.

Зміст

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	3
РОЗДІЛ I	8
УКРАЇНОЗНАВСТВО В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЕТНОПЕДАГОГІКИ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ	8
1. Виховні ідеали українського народу.....	8
2. Ідеї українознавства і народної педагогіки в системі роботи школи.....	13
3. Особливості самостійного опрацювання вчителями першоджерел народної педагогіки та їх застосування в українознавчій виховній роботі	16
РОЗДІЛ II	32
ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ШКОЛИ	32
1. Зміст шкільного українознавства та його педагогічні функції.....	32
2. Принципи розробки та використання українознавства.....	51
3. Оптимальне застосування українознавства у навчанні.....	54
РОЗДІЛ III	60
УКРАЇНОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ ПОЗАУРОЧНОЇ ВИХОВНОЇ РОБОТИ	60
1. Виховні можливості українознавства.....	60
2. Форми і методи організації виховання підлітків і старшокласників засобами українознавства	68
3. Використання українознавства у виховній роботі позашкільних установ	87
РОЗДІЛ IV	93
СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА В ПЕДАГОГІЧНОМУ ПРОЦЕСІ ШКОЛИ ПЕРШОГО СТУПЕНЯ	93
1. Українознавство у навчанні молодших школярів.....	93
2. Дидактика українського народного календаря	108
3. Використання українознавства у вихованні молодших школярів	113
РОЗДІЛ V	118
ФУНКЦІЇ ШКОЛИ В ОРГАНІЗАЦІЇ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ	118
1. Українська родина - перша школа патріотичної любові до України й українства	118
2. Педагогічні умови ефективного використання українознавства в системі родинного виховання	120
3. Принципи співпраці школи та сім'ї у вихованні учнів засобами українознавства	125

Наукове видання

Міністерство освіти України
Академія педагогічних наук
Прикарпатський університет ім. В.Стефаника
Науково-методичний центр
“Українська етнопедagogіка і народознавство”

**Домбровський Степан Васильович
Скульський Роман Павлович
Стельмахович Мирослав Гнатович
Ступарик Богдан Михайлович
Хрущ Василь Дем'янович**

Українознавство в національній школі

Посібник для вчителів.

За ред. дійсн. чл. АПН України
Стельмаховича М.Г.

Літературне редагування і комп'ютерний набір
О.Сеньків

Підписано до друку 20.07.95р.

Обл.-видав. арк. 7.

Науково-методичний центр “Українська етнопедagogіка і народознавство” АПН України і Прикарпатського університету ім.В.Стефаника

284001, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57.